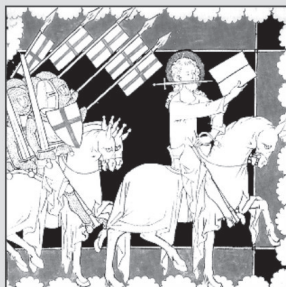
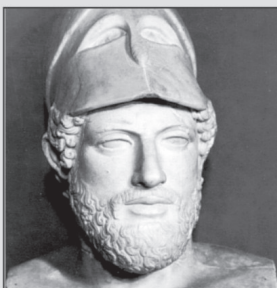
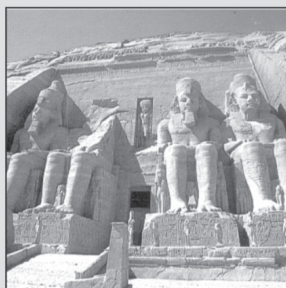

KLIÓ 2017/1

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

A Flavius-kor Róma történetében
Újabb a Tridentinumból
Az „új gondolkodás”
és a hidegháború

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és

Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi adjunktus, DE és
Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete,
valamint a Nyíregyházi Egyetem támogatásával.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

TARTALOM

Ókor

Philip Bosman: Nagy Sándor Afrikában (<i>Biernaczky Szilárd</i>)	3
Vibeke Goldbeck: Augustus Forumának recepciója (<i>Gesztelyi Tamás</i>)	8
Andrew Zissos (szerk.): A Flavius-kor a császárkori Róma történelmében (<i>Darab Ágnes</i>)	13

Kora újkor

Peter Walter, Günther Wassilowsky (szerk.): Újabb kutatások a Tridentinumról (<i>Bitskey István</i>)	23
Darin Hayton: Asztrológia és politika I. Miksa császár udvarában (<i>Veszprémy Márton</i>)	31
Jiří Fajt, Markus Hörsch (szerk.): Németalföldi művészetexport Észak- és Kelet-Közép-Európába (<i>Bozzay Réka</i>)	35
Colin Jones: A mosoly forradalma a XVIII. századi Párizsban (<i>Fodor Mihályné</i>)	44
Zsuzsanna Cziráki, Anna Fundárková etc. (szerk.): Tanulmánykötet Fazekas István, a Bécsi Levéltárban dolgozó magyar munkatárs tiszteletére (<i>Bodnár Krisztián</i>)	57

Újkor

M. V. Leszkinyen, O. V. Khavanova (szerk.): A cári család utazásai Oroszországban és határon túl (<i>Dinnyés Patrik</i>)	62
N. V. Szurzsikova: Hadifogság a vidéki Oroszországban (1914–1922) (<i>Suhajda Szabolcs</i>)	71
Aldo Grandi: Szélsőjobb pártvezér egy polgári demokráciában (<i>Madarász Imre</i>)	75

A. Sz. Barszenkov: Az „új gondolkodás” politikája és a hidegháború befejezése (1985–1990) (<i>Kurunczi Jenő</i>)	78
Robert Kagan: „Amerikai világrend Amerika nélkül?” (<i>Peterecz Zoltán</i>)	86

Historiográfia

Francis Oakley: A modern politika vízválasztója – jog, erény, királyság és konszenzus (1300–1650) (<i>Sashalmi Endre</i>)	90
Johannes Liebrecht: Szellemtörténet és jogtörténet Fritz Kern munkásságában (<i>Törő László Dávid</i>)	95

ÓKOR

Nagy Sándor Afrikában

Talán nem túlzás azt állítani, hogy az ókori kultúrák hagyatékát (beleértve a görögök és a rómaiak mellett a keletieket és az afrikaiakat is) több tudománysszak, így a történelem, a művelődéstörténet, a kulturális (művészeti, irodalmi stb.) területek vagy akár a néprajz – etnológia szemüvegén át is mindenképpen érdemesnek látszik megközelíteni, mégpedig inter- vagy multidiszciplináris jelleggel. Különösen, ha széttekintve azt láthatjuk, hogy például a széles nagy nemzetközi tudományosságban immár nemcsak Homérosz áll az ókori folklór (s hozzá kapcsolódóan a mítosz és történelem) nyomozásának fókuszában. Hanem – még megmaradva a görögöknél – a rendkívüli mélységeket feltárva elemzett-átszűrt mítoszoktól is általában immár tovább lépett a mind szélesebb spektrumú kutatás, akár az ókori elbeszélések és a mesék összevetése, vagy mondjuk Hérodotosz könyvei folklorisztikus adalékainak (mesék, proverbiumok) feltárása, de akár ugyanezen könyvek *oral history* jellegének felmutatása felé. Az ókori keleti és óegyiptomi írott, illetve irodalmi hagyományok ilyen többoldalú forrásként (történelem, irodalom, néprajz, sőt szociológia, társadalom- és vallástudomány) való megközelítési lehetőségéhez tehát aligha férhet kétség.

Hiszen ha a dél-amerikai magas kultúrák vizsgálatára, többek között, éppen a kulturális antropológia is vállalkozott, akkor ez a közelítési mód a régi Egyiptom, a sumér-akkád, az ugariti vagy a régi kínai, indiai és más közel- és távol-keleti kulturális örökségek esetében is célszerűnek tekinthető (elég itt talán csak *Komoróczy Géza* korábbi számos sumér-akkád tanulmányát, lexikoncikkait, könyveit említenünk, amelyek ugyan elsősorban néprajzi – etnológiai, illetve irodalmi – folklorisztikai szempontok szerint közelítették még anyagukat, de elkerülhetetlen volt esetükben számos történelmi, művelődéstörténeti és szakmai szempontot is mozgásba hozni).

E gondolatok jegyében vettem kézbe a dél-afrikai ókortársaság folyóiratának (*Acta Classica*) 5. Supplementum-át, amely kilenc tanulmányt tartalmaz, és ezek (is) bizony – az előbbieik jegyében – valóban számot tarthatnak a történészekén kívül más diszciplinák, így akár a néprajzkutatók, illetve az

etnológusok figyelmére is. Hiszen még a szorosabban történelmi kérdéseket feszegető írások esetében is a szerzőknek képzelt vagy valós események legendás leírásaival kell(ett) megvívniuk. Ne feledjük, az elemzésekben egyébként gyakran érintett és számos változatban, illetve nyelven létező középkori *Nagy Sándor-regény* is legendák sorát foglalja magába. És persze a sok mítosz- és legenda-szöveggel telt munkákat egyképpen átlengi e régi források okán a szóbeliség (*oral history*) jelenléte.

A tanulmányok közül hét történelem-közelibb témájú. *Philip Ogden* áttekintő, összefoglaló tanulmányának a címe is árulkodó: [Alexander and Africa (332–331 BC and beyond): The Facts, the Tradition and the Problems]. Elsősorban a legfőbb történelmi kérdésekkel (Egyiptom anektálása, Nagy Sándor Memphiszben és a megkoronázás kérdésköre, Alexandria alapítása, a Siwah-expedíció, Egyiptom megszervezése, Nagy Sándor karthágói ambíciói, Nagy Sándor halottként való visszatérése Egyiptomba, Nagy Sándor legendája az antikvitásban: Etiópia és Meroé) foglalkozik. Azonban számba veszi a legendás elemeket is (Nagy Sándornak a fáraók dinasztiájához kötött születése, feltételezett utazása Etiópiába és találkozása a nuba vagy Kush-beli császárnővel, *Candace / Kandake*-val stb.).

Hugh Bowden viszont (Alexander in Egypt: Considering the Egyptian Evidence) a forrásokban fellelhető feltételezett egyiptomi utazásokról készített kritikai elemzést: a nagy fejedelem Siwah-ba tett utazásához ugyan-csak kapcsolódik egy néprajzi jellegű motívum, hivatkozás az út létrejötté indoklásának tekintett *oraculumra*. Nem beszélve arról, hogy maguk az utazások (illetve feltételezéseik) is egy régi hagyományos rítushoz kötődtek: az újonnan kijelölt fáraónak először (az előző halála napjától kezdve) fáradságosan, hónapokon át végig kellett járnia birodalmát. Bowden szerint az útnak egyébként inkább hatalmi-politikai okai lehettek.

Timothy Howe (Founding Alexandria: Alexander the Great and the Politics of Memory) Alexandria alapításával foglalkozik, és azt igyekszik világossá tenni, melyek voltak Nagy Sándor eredeti elképzelései a várossal kapcsolatban. Így, szerinte, nem az ő törekvése volt a kikötő létrehozása, amely aztán évszázadokra szimbóluma lett a földközi tengeri kereskedelemnek, de a tanulmányíró elemzése szerint magát a várost se akarta polgárias fővárossá emelni Nagy Sándor, csak egy katonai erődben gondolkodott. (Ennek ugyan ellentmond az a *Török László* által is említett tény, miszerint a nagy makedón úgy teremtette meg hirtelenében a semmiből a várost, hogy rendeletileg mindenkinék harminc kilométeres körzetben be kellett költöznie Alexandriába!)

Pat Wheatley (Demetrius the Besieger on the Nile) tanulmánya a nagysándori kor utáni történelmi korszakba vezet: az Antigonidák és a Ptolema-

ioszok hatalmi harcát eleveníti fel. A makedón Antigonosznak az egyszemű fia, Démétriosz 306-ban Ciprusra szorította vissza Ptolemaioszt, de nem tudta ezt követően győzelemre vinni Egyiptom lerohanását. Wheatley részben Plutarkhosz leírására támaszkodva elemzi az eseményeket, kitérve arra, hogy az apa Antigonos folyamatosan törekedett a makedón hódítások egyesítésére, de valahogy hiányzott belőle a hadvezéri képesség, a jó látásmód és az energia, hogy szándékát megvalósítsa.

Ezt követően két tanulmány is foglalkozik a görög-római antikvitás egyik legnagyobb hatású forrásával, a *Nagy Sándor-regénnyel*, amely a középkorban keletkezett, és a Keleten, illetve Afrikában született legendák egész sorát foglalja magában. *Sulochana Asirvatham (The Alexander Romance. Tradition from Egypt to Ethiopia)* az egyiptomi és etióp vonatkozásokat kísérli meg teljes egészében feltárni. Munkájában nagy segítségére voltak az alexandriai és az etióp kopt egyház között mindmáig fennálló kapcsolatok. Így számos új adatot sikerült fényre hoznia. Míg *Corinne Jouanno* viszont (*The Fate of African Material in the Greek and Byzantine Tradition of the Alexander Romance*) a görög és bizánci hagyományokból igyekszik előásni a többnyire a történelem, a regényesség, a legendák és a mítoszok határán mozgó afrikai mozzanatok. Számos ókori és kora-középkori forrásban nyomozza, miként változnak át vélt vagy valós történelmi tények legendává (jó példa erre: a feltételezett etióp császárnőt, Kandaket az első évezredben már Ázsiában és Meroé-ben Paphlagóniai Amasztrisz helyettesíti).

Különös témával foglalkozik az utolsó dolgozat (*John Atkinson: Alexander and the Unity of Mankind: Some Cape Town Perspectives*): három fokvárosi és egyébként börtönviselt személy életében hogyan hatott (nacionalizmus, kommunizmus, faji elkülönülés) Nagy Sándor történelmi példája, a görög és a perzsa nép egyesítése. Harmadikuk, az 1983-ban elhunyt Mary Renault egyébként (és vélhetően a börtönben) egy trilógiát is írt a nagy makedón királyról.

Néprajzi, etnológiai szempontból ki kell emelnünk a tanulmányok sorában harmadikként közölt munkát (bár az elemzett téma összefüggése a politikai-társadalmi hatalom kiváltotta különleges helyzet szempontjából ugyancsak igen tanulságos). Egyszóval *Frances Pownell* tanulmányát (*Callisthenes in Africa: The Historian's Role at Siwah and in the Proskynesis Controversy*) kell említenünk, amely egy kétségtől egyedülálló szokás, a *proskynesis* kapcsán tár fel hagyományokat és történelmi eseményeket egyaránt magába foglaló részletes áttekintést.

Magáról a szokásról Hérodotosz a következőket írja: Amikor (*személyek*) találkoznak egymással az utcán, akkor megtudhatják, hogy az éppen

összetalálkozott személyek egyenrangúak-e: ha valóban azok, akkor még mielőtt beszélni kezdenének, szájon csókolják egymást. Abban az esetben, ha egyikük kicsivel lejjebb áll a ranglétrán, a csók csak az arca adható; ha a rangkülönbség nagy, az alsóbbrendű leborul a földre.

Mindez oly módon kötődik Nagy Sándorhoz, hogy a perzsiai hadjárat idején a király külön felkérésére kíséretébe szegődött Kalliszthenész görög történész, aki Arisztotelész unokahúgának, Héró-nak a fia volt. És a nagy görög filozófus nővére, Aristemne emelte őt Nagy Sándor udvarába. Eleinte hangosan dicsérte Sándort, míg később, ázsiai hadjáratai idején kritizálni kezdte, és különös megvetéssel szolt róla, amikor az perzsa szokásokat vett fel, így elvárta a szolgai *proskynesis*-t kiemelt ünnepi eseményeken.

Ami Kalliszthenész további sorsát illeti, később belekeveredett egy hazaárulásnak minősülő összeesküvésbe, börtönbe vetették, és hónapok múltán (vagy a kínzások miatt, vagy betegségben) meghalt. A kutatók korábban többnyire furcsállták, hogy Nagy Sándor „első szóvivője” szembe kerülhetett a királlyal azért, mert az be akarta vezetni a görögöknél is a *proskynesis* gyakorlatát.

Pownell (amint az előszóíró *Philip Bosman* kifejti) azzal érvel, hogy Kalliszthenész mindig szem előtt tartotta a görög hallgatóság ízlését és előítéleteit, akik szerint az isteni szülőket és az istenülést (istenné válást), istenséget meg kell különböztetni, vagyis Nagy Sándor büszkélkedhet azzal, hogy Zeusz leszármazottja, de a görögök számára elfogadhatatlan volt, hogy egy földi halandó már életében istenné váljon. Vagyis Kalliszthenészt ezért nem lehet hibáztatni. Amiben ő tévedett, az az, hogy a *proskynesis* kapcsán nyilvánosan hivatkozott Nagy Sándor istenné felemelésének igényére, miközben ezzel a királynak vélhetően politikai szándékai lehettek.

Megjegyezzük viszont, hogy maguk az üdvözlő, köszöntő szokásformulák a hagyományos társadalmakban kitüntetett szerepet kapnak, legyenek azok ókoriak vagy akár az etnológia megszületése óta felfedezett-feltárt archaikus kultúrák: Afrikában a számunkra itt a XXI. században már némileg idegenkedést kiváltó megoldástól (találkozáskor a felek leköpi egymást) a nyugat-afrikai dogonoknál gyűjtött, hihetetlenül emelkedett, választékos és néha szinte költeményekké nemesedő párbeszéddekig (például: 1. *Üdvözöllek!* – 2. *Üdvözöllek!* – 1. *Békében élsz?* – 2. *Én igen.* – 1. *És a feleséged?* – *És a gyermekeid?* *És a nagy föld?* *És az állatok?* – 2. *Békében élnek ők is.*) terjed a létező formák sora.

A másik egészen különleges információval szolgáló tanulmány szerzője *Adrian Tronson*. Ő probléma-felvetésében (From Jerusalem to Timbuktu: The Appropriation of Alexander the Great by National Narratives) azt

igyekszik feltárni, hogy Djibril Tamsir Niane manding származású, de mára Szenegálban tevékenykedő (a Senghor Alapítvány igazgatója) folklórszöveggyűjtő és Afrika-tudós 1960-ban francia prózában közzétett Szungyata eposz változata a különféle írásos Sándor-hagyományok (Alexander Romance, Pseudo-Kallisthenesz, Plutarkhosz, Granikosz, Josephus Gaugamela, arab források: Korán, koranikus költészet, Ibn Khaldun) hatását mutatja. Állítását egy sor párhuzam közreadásával próbálja igazolni.

A szerző elemzését követően arra a következtetésre jut, aligha valószínű, hogy a történelmi Szungyataig (1190? vagy 1217–1255) visszanyúló eposzra tett egykori közvetlen hatásról lehet szó. Inkább azt feltételezi, hogy Niane gyűjtői tevékenységét megelőzően (1950-től) már tanult a Bordeaux-i Egyetemen, és a modern Mali állam 1960-as megeremtése előkészületeinek hatására (történelmi ismereteiből következően) módosíthatta az egyébként rendkívül nagy hatást kiváltó szöveget, jóllehet az eposznak (már a Niane által közzétett változatnak) eredeti nyelvű (manding) változata mindmáig nem vált ismertté. Tronson tanulmánya nyilván nemzetközi vitát fog majd kiváltani (bár tájékozódásom nyomán *Jan Jansen* kiváló holland Szungyata-kutató és manding szakértő jelezte számomra levelében, hogy a francia nyelvű Niane-változat megszületésével kapcsolatban már korábban felmerült a szakirodalomban a „történelmi vonatkozású idegenkezűség” lehetőségének latolgatása).

Mindenesetre tény, hogy magához az „igazi”, mára több tucat változatban ismert Szungyata eposzhoz hitelesség tekintetében aligha férhet kétség, hiszen egyrészt már a XX. század elejéről létezik több részlet, mesei jellegű megfogalmazás francia prózai átirata mellett *Frobenius* német nyelvű és ugyancsak prózai átirata, ez utóbbi azonban a szövegtípusnak mind az öt epizódját már magába foglalja. Másrészt az 1970 után fényre került és kiadott, nagyszámú autentikus, kétnyelvű változat ugyancsak erőteljesen hitelesíti a mára az afrikai történelmi identitástudat egyik fő forrását képező, vagyis történelmi forrásként is kezelt manding hőseposzt.

A kötetbe beillesztett tanulmányok tehát, amelyek eredetileg egy 2011-ben Grahamstown-ban megrendezett konferencián hangzottak el, méltán betöltik vállalt szerepüket: Afrikából adni új szempontokat és nyújtani figyelmet érdemlő friss kutatási eredményeket Nagy Sándor afrikai expedíciójáról.

Philip Bosman, ed.: *Alexander in Africa* (Nagy Sándor Afrikában), 2014, Pretoria, Classical Association of South Africa, 182 o.

Biernaczky Szilárd

Augustus Forumának recepciója

A terjedelmes és szép kiállítású kötet a római művészet egyik kiemelkedő teljesítményének, a Forum Augustumnak a bemutatására és recepciójának nyomon követésére vállalkozik. Iulius Caesar óta vált divattá, hogy a Forum Romanum mellé egy-egy császár újabb forumot épített hatalmas oszlopcsarnokkal, benne egy szentéllyel, melynek rendszerint konkrét politikai üzenete is volt. Így történt ez az Augustus Forum esetében is, melynek egyik végében Mars Ultor temploma állt. A Bosszuló Mars Caesar gyilkosain állt bosszút, tehát a philippi csatával (Kr. e. 42) állt összefüggésben. A Forum felavatására Kr. e. 2-ben került sor. Hogy a közbeeső 40 esztendő alatt milyen ütemben készült el, arra vonatkozóan nem rendelkezünk adattal.

Az első nagy fejezet Augustus Forumának leírását tartalmazza. A tér keleti végében, magas pódiumon széles lépcsőfeljáróval állt a szentély, három oldalán korinthuszi oszlopokkal körülvéve, és mély előcsarnokkal ellátva. A cella apszisban zárult le, és egy magas hátsó falhoz támaszkodott. Vitatott, hogy a cellában csak Mars Ultornak, vagy Venus Genetrixnek is állt kultuszszobra. A tér két hosszú oldalát oszlopcsarnok foglalta el, mely carrarai márványból készült. Az oszlopsor gerendázata és párkányzata fölött gazdagon díszített attika következett. Ezen a faltól elváló korék (kariatidák) és köztük a falfelület mélyedésében elhelyezett díszes pajzsok (*clipei*) sorakoztak. A korék kezükben *paterát* tartottak, tehát mint áldozó alakokat *pietas*-ábrázolásoknak lehet felfogni őket. A pajzsok győzelmi szimbólumok, melyre a legismertebb példa Nagy Sándor, aki a granikoszi csatából származó pajzsokat a Parthenón architrávjára akasztatta fel. A pajzsok tehát a katonai *virtust* szimbolizálják. A pajzsok középpontjában Zeusz Ammon, Medusa és *torquest* viselő fejek voltak elhelyezve.

A porticusokhoz exedrák csatlakoztak, eredetileg mindkét oldalon kettő-kettő, melyek közül egyet-egyet még az I. század végén elbontottak. A porticusok és exedrák adtak helyet a római történelem legkiemelkedőbb alakjainak (*summi viri*) az elhelyezésére. Ebben a szoborgalériában foglaltak helyet a Gens Iulia férfitagjai, Alba Longa királyai, a köztársaság kor kiválóságai. A szobrok bázisán feliratok, *elogium*ok mutatták be az ábrázolt alak személyét, politikai vagy

katonai pályafutását. Mindezekből csak rendkívül szerény töredékek maradtak fenn: togás és páncélos szobortöredékek, melyekből az ábrázolt alak személyére vonatkozóan semmit nem lehet következtetni. Az elbeszélő források alapján tudjuk, hogy az egyik *exedra* középpontjában Aeneas, a másikban Romulus szobra állt, mindketten páncélban, egyikük apját vitte a vállán, a másikuk a *spolia opimát* (az ellenség vezérétől zsákmányolt fegyverzet). Így Aeneas a *pietas*, Romulus a *virtus* megtestesítője volt. A két hős ilyen ábrázolására van példa a pompeji falfestészetben is. A szoborgalériának az oldalfalak mélyedéseiben kb. 100 hely állt rendelkezésére. Az északi porticus keleti végében egy aula volt kialakítva, melyben egy kolosszális szobor talapzata maradt meg. Általános vélekedés szerint itt Augustus szobra állt: ha még életében állították, akkor Genius Augustiként, ha halála után, akkor Divus Augustusként. Felmerül még annak a lehetősége is, hogy a Római Birodalom népeinek perszónifikált alakjai is díszítették a porticust (Porticus ad Nationes).

A tér középpontjában állt egy senatus által felállított quadriga, melyet a *pater patriae* cím elnyerésekor kapott a princeps. Az elmondottakból kitűnik, hogy ez az épületegyüttes Augustus legpompásabb alkotása volt, és az antikvitás legkomplexebb építményei közé tartozott. A Forum egy sor adminisztratív és szakrális funkciót betöltött: itt döntött a senatus a háború és béke kérdésében; itt tette le a hazatérő triumfáló hadvezér a *sceptrumát* és itt fogadták a külföldi követeket. A rendkívül gazdag képprogram két gondolatra konkludálódik, a *pietasra* és a *virtusra*. A szobrok *elogiumai* felsorolják az ábrázoltak haditetteit és templomalapításait.

A könyv második nagy fejezete a recepció kérdésével foglalkozik földrajzi egységenként, közülük először Rómában. A Basilica Aemilia területén 22 *elogium*-töredék került elő, tehát itt is állhatott a legjelentősebb elődöknek egy galériája, mely az írástípus alapján Augustus-kori, esetleg kora császárkori lehetett. Divus Vespasianus templomának frízén két áldozócsészé felületén Ammon-, illetve Medusafő jelenik meg. Ezek az Augustus Forum pajzsainak visszhangjai. A Forum Traiani a nagy *exedrák* alkalmazását vette át. A porticusokban itt is togás és páncélos szobrok sora volt elhelyezve a *summi viri* példájára. Az attikát korék helyett megkötözött dákok szobrai díszítették, akik az *exemplum servitutist* testesítették meg. Közöttük *imagines clipeatae* (pajzsra helyezett fejek) voltak elhelyezve.

Közép-Itáliában Arezzóban (Arretium) hét hermát tártak fel, melyeken híres rómaiak feliratai voltak nevükkel, életútjukkal (*cursus honorum*) és dicséretükkel (*elogium*). Az Augustus Forum recepciójának ez igen korai, már valószínűleg Augustus kori példája. Pompejiben az Augustus Forum *exedrájának* Romulus és az Aeneas csoportja ismétlődik meg a hozzájuk

tartozó *elogium*okkal. Pozzuoliban (Puteoli) az Augustus Forum attika-díszítését lehet rekonstruálni valamivel kisebb méretben.

Itálián kívül a legjelentősebb terület Spanyolország (Hispania), ahol mindhárom provinciaközpont: Emerita, Corduba és Tarraco rendelkezik a recepció motívumaival. Közülük a legjelentősebb Merida (Emerita), mely Kr. e. 25–24-ben lett colonia és az újonnan alapított Lusitania provincia központja. Forumának kialakításánál teljesen az Augustus Forum mintául vételét fedezhetjük fel. Az ásatások során négy *peplophoros* nőalak (koré) és 13 Ammon- és Medusafővel díszített *clipeus* töredéke került elő, melyek az attikához tartozhattak, és azt díszíthették egymással váltakozva. A porticus galériájához tartozhatott az előkerült hat tógás szobor és több felirattöredék, melyek mint *summi viri* az oszlopcsarnok hátsó falának mélyedéseiben lehettek elhelyezve. Ezek közül rekonstruálható volt Aeneas *elogiuma* és szoborcsoportja. Megmaradt belőle Anchises felső teste, Aeneas páncéljának alsó része és egy fríg ruhát viselő gyermek. A mitikus és történelmi múlt híres római alakjainak szoborgalériája tehát megfelel az Augustus Forumnak, de hiányzik az épületegyüttesből a templom és az *exedra*. Az egyik kezüket felemelő *peplophorosok* az Augustus Forum koréinak keveredését mutatják a palatinusi Apollo templom Danaidáival. Ez utóbbiak a bűnhődés megtestesítői voltak, melyre szükség volt a polgárháború utáni megtisztuláshoz. Mindazonáltal az emeritai márvány forum nem győzelmi emlékmű volt, hanem a Római Birodalom és a császár erejének hirdetője. Készítésére a Kr. u. I. század közepén kerülhetett sor. A forum középpontjában egy oltár vagy egy templom állhatott, mely a provincia és a város központi kultuszhelye volt. A térkialakítás láthatóan nem törekedett a Róma-városi minta pontos utánzására, hanem annak felhasználásával eredetit akartak alkotni.

Cordobában egy monumentális páncélos torzó került napfényre, mely a vizsgálatok szerint Aeneast ábrázolta lendületes lépő helyzetben. A forum melletti porticusból 12 tógás szobor került elő. A Tiberius kori építmény a legkorábbi recepciója az Augustus Forumnak Hispaniában. Emeritában és Tarracóban csak a Kr. u. I. század közepén került hasonló építkezésre sor. Tarragonában (Tarraco) az ún. Provincia forum területén került elő Ammon-fejjel díszített *clipeus*, lányalakok szobraira azonban eddig nem bukkantak, így az elválasztó sávokat növényi kandelláberek alkothatták. A Provincia forum építése a kései iulius-claudiusi időkben történhetett. A *clipeus*-motívumok Róma és a császár provinciák feletti hatalmának szimbólumából a provinciák Róma és a császár iránti tiszteletének szimbólumaivá váltak.

A hispaniai városokban leginkább a *clipei* recepciója igazolható, de itt van leginkább példa a két mitológiai alak (Aeneas, Romulus) előfordulására

is. A *clipeus*-motívum Tarragonában homorú *patera*-formává alakult át. A déli városokban (Emerita, Corduba) közvetlen Róma-városi hatás állapítható meg. A fővárosi formakincs hispaniai elterjedésében a Rómából idevándorolt kőfaragók játszhattak szerepet.

Franciaország és Svájc területére a *clipeus*-motívum a legjellemzőbb. Arlesben jelen vannak az *exedrák* is. Itt a *clipeus*ok középpontjában Oceanus-fej van elhelyezve, körülötte pedig akanthosz-indák, palmetták és virágok vannak. Oceanus alkalmazása máshonnan nem ismert. Az Arles-i forum csak általános vonásaiban idézi az Augustus Forum téralkotását, semmiképpen sem másolja pontosan a mintaképet. A svájci Avenchesben a *clipeus*-motívum nem forumon, hanem egy templom díszítésén fordul elő. A *clipeus*ok középpontjában istenfejek vannak: Iuppiter Ammon és Achelous, körülvéve akanthosz-levelekkel, elválasztó elemként pedig növényi ornamentika. Minthogy a *clipeus*ok felülete enyhén homorú, inkább *patera* jellegük van. Arleshez hasonlóan a növényi motívumok nagy hangsúlyt kapnak. A templom vagy Mercuriust, vagy a császárkultuszt szolgálta. Az alkalmazott motívumok alapján az utóbbi látszik valószínűbbnek. A franciaországi Vienne-ben egy Ammonfővel díszített *clipeus* fele maradt fenn, melyet akanthosz-levelek és koszorú vesz körül. Lelőhelye ismeretlen, de valószínűleg a forum-együttes valamelyik épületét díszítette. A színház területéről egy márvány nőszobor töredéke került elő. Feltehető, hogy ez koré-szobor része lehetett. Felállítására Claudius idején kerülhetett sor, amikor nagymértékben merítettek az augustusi művészetből.

Az észak-adriai térségben Ammon és Medusa protomékkal találkozunk, melyek az Augustus Forum *clipeus*-motívumának leegyszerűsített variánsai. A protomék nem pajzson, hanem profilírozott négyszögmezőkben vannak elhelyezve. Ezekkel találkozunk Aquileia forumának porticusai esetében. A Medusafő, mint az égisz szimbóluma, a harci *virtus* kifejezője lehet. Ugyanígy Ammon is kedvelt a katonai szimbolikában. A protomék közötti girlandok a *pietas*-szimbólum szerepét játszhatják, miként a korék az Augustus Forumon. A spanyolországi, franciaországi és svájci növényi kandeláberek elválasztó szerepét itt a girlandok töltik be. Itt is a Claudius-kori datálás valószínű. Ugyancsak protomékkal találkozunk a szlovéniai Celje (Celeia) leletei között: Medusa-, Ammon- és Achelous-fők fordulnak közöttük elő. Az utóbbi Észak-Afrika mellett csak Celjében ismeretes. A Medusa-protomék típusainak nagyfokú hasonlósága az aquileiaiakhoz amellet szól, hogy ezek is a Kr. u. I. század közepén készülhettek. A horvátországi Polóban az Ammon- és Medusa-protomék az oszlopok postamenseit díszítették, és a forum porticusához tartoztak.

Észak–Afrikában egyetlen példa van az Augustus Forum motívumainak recepciójára: a *clipeus*ok és kariatidák Leptis Magna Severus-kori forumán. A 73 fennmaradt tondó közül 60 Medusát mutat. A továbbiakon a félelmetes női fej hajában delfin és tengeri sárkány jelenik meg, ami alapján Skyllának feltételezhető. A Basilica felső emeletét kariatida alakok díszítették.

Összegzésül megállapítható, hogy az Augustus Forumot teljes egészében soha sehol nem vették át, pláne nem másolták. Mars Ultornak sehol máshol nem emeltek templomot. A *summi viri elogium*ainak másolatai, az ő szobraik vagy portréik Arezzóban, Meridában és Cordobában fordultak elő. Hasonló méretű *exedra* a Traianus Forumon és Arlesban található. Az Erechtheion korétípusai Pozzuoliban és Vienne-ben, némileg átalakított változata Meridában és Leptis Magnában fordulnak elő. A Traianus Forumon a fogoly dákok töltik be ezt a szerepet, így a *pietas*-motívum győzelmi motívummá alakult át. Legnagyobb számban a *clipeus*-motívummal találkozunk. Ez pajzs formában jelenik meg Dél-Spanyolországban, Pozzuoliban és Avenches-ben, *patera* formában Észak-Spanyolországban, Dél-Franciaországban és Svájcban, protomé formában pedig Dél-Franciaországban, Svájcban, Észak-Itáliában, Szlovéniában, Horvátországban és Leptis Magnában. Míg a pajzs *virtus*-motívum, a *patera pietas*-motívum. A *patera* általában a legfontosabb és leginkább szimbólumhordozó elemmé alakult a császárkor nyugati provinciáiban. A korék és *clipeus*ok váltakozására Meridában és Pozzuoliban találunk példát.

A recepció nyugati provinciákban való elterjedésének az a magyarázata, hogy az itt lévő városok nagy része a korai császárkorban épült ki, míg a Keleten ekkorra már kiépültek a városközpontok. A recepció kezdeményezői nem annyira a császárok voltak, hanem sokkal inkább a feltörekvő helyi elit tagjai. Időszaka a késő iulius-claudiusi és a flaviusi kor volt. Egy sor esetben az uralkodó kultusz számára emelt templommal függ össze az alkalmazása. Alapvetően nem a Róma-városi minták másolása, hanem az adaptálása volt a cél. A legtöbb esetben a motívumok újrafelhasználásáról és továbbfejlesztéséről beszélhetünk, melyek közvetlen mintája valószínűleg nem Róma, hanem a szomszédos városok voltak.

A kötet gazdag, az egyes városokra lebontott bibliográfiával végződik. Hatalmas, és jó minőségű képanyaggal rendelkezik, ami nélkül nem is volna használható ez az alapos, olykor túlságosan is részletekbe vesző monográfia.

Vibeke Goldbeck: *Fora Augusta. Das Augustusforum und seine Rezeption im Westen des Imperium Romanum* (Augustus Forum és annak recepciója a Római Birodalom nyugati felében). Eikonika 5. Schnell & Steiner, Regensburg 2015, 195 + 239 Abb. ISBN 978-3-7954-2878-5

Gesztelyi Tamás

A Flavius-kor a császárkori Róma történelmében

A Kr. u. 69. év fordulópont volt Róma történelmében. Nero meggyilkolása egyben a lezárását jelentette a *principatus* első dinasztiája, a Iulius–Claudius császárok uralmának (Kr. e. 27–Kr. u. 69). A „négy császár éveként” emlegetett 69. év véres küzdelmeit egy tapasztalt hadvezér, Titus Flavius Vespasianus hatalomra kerülése zárta le. Róma második uralkodó dinasztiája, a Vespasianus és fiai, Titus és Domitianus alkotta Flaviusok (*gens Flavia*) uralkodása mindössze 27 évig tartott (69–96). E nem egészen három évtized Róma politika- és kultúrtörténetében azonban nemcsak kiemelkedő jelentőségű volt, hanem hatása messze túlmutatott a szűkebben vett korszakhatáron. A Flavius-kor a stabilizáció időszaka, valamint az Augustus kor megteremtette alapokból építkező, azt továbbalakító, kiteljesítő és új elemekkel gazdagító fordulópont, amely egyben hosszú távra ki is jelölte a folytatás irányait. A hatalomgyakorlásnak olyan rendszerét alakította ki, ahonnan visszatekintve a Iulius–Claudius kor a köztársaságból a császárkorba való átmenetnek tűnik, és amely Domitianus halálával nem ért véget, hanem Kr. u. 193-ig, a Severus–dinasztia hatalomra kerüléséig megőrizte a stabilitását.

A Flavius-kor politika- és társadalomtörténete a legkiválóbb ókortörténetészek figyelmét vonta és vonja magára. A korszak kultúrája, mindenekelőtt az irodalma azonban egészen a közelmúltig a hagyományosan „aranykor” centrikus szemlélet áldozatává lett. A „nem eredeti, száraz és könyvízünek” minősített Flavius-kori irodalom a másodosztályú „ezüstkori” kategóriába, és ezzel a kutatás peremére került. A szemléletben, ennek következtében pedig az értékelésben is az 1980-as, 90-es évek folyamán alapvető változás ment végbe, amelyet látványosan dokumentál a 2003-ban megjelent, e kutatások nyomán a korszak kultúráját elsőként összegző és árnyaltan bemutató monumentális kötet, az *A. J. Boyle, W. J. Dominik szerkesztette Flavian Rome*.¹ A téma nemzetközi élvonalát képviselő kutatók tanulmányaiból felépülő szintézis deklarálta a korszak költészetét és prózáját állítja közép-

¹ A. J. Boyle, William J. Dominik (Eds.): *Flavian Rome. Culture, Image, Text*. Brill, Leiden–Boston, 2003, 754 o.

pontba azzal az igénnyel, hogy az irodalmi, képzőművészeti, politikai és kulturális tematikájú tanulmányok egymás mellé és egymás kontextusába helyezésével a korszak kritikai áttekintését nyújtsa, amely aláhúzza és újraértékeli a Flavius-kor jelentőségét. A kötet szemléleti alapvetése a kétirányú értelmezői figyelem: miközben a Flavius-korra mint időben jól körülhatárolható, politikai és kulturális egészre tekint, ugyanúgy fókuszál az összetettségére, sokféleségére is. A kötet alapvető tétje annak a megválaszolása: mi a flaviusi a Flavius-kori Rómában. Miközben nem téveszti szem elől a folytonosság alapját jelentő azonosságokat, folyamatosan rávilágít azokra az attribútumokra, amelyek a 69–96-ig tartó periódust megkülönböztetik a preflaviusi és a postflaviusi Rómától. A hasonlóságok és különbségek érzékelése és érzékeltetése érvényesül a korszakon belüli folyamatok vizsgálatában is.

A *Blackwell Companions to the Ancient World* sorozatban 2016-ban megjelent újabb monumentális kötet, az *Andrew Zissos* szerkesztette *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome* szemléletében alapvetően a *Flavian Rome* nyomdokain halad: a korszak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életének elemző bemutatását a Iulius–Claudius kor hagyatékának folyamatos szem előtt tartásával, annak kontextusában is végzi el. Ugyanakkor a két kötet között alapvető különbség, hogy a *Flavian Age* nem preferálja vizsgálata tárgyának egyetlen szegmensét sem, hanem valamennyit kiegyensúlyozott terjedelemben tekinti át. Mindkét sajátosság a két tanulmánykötet relációjában értelmezhető. A *Flavian Rome* társszerkesztője és egyik szerzője, William J. Dominik a *Flavian Age* kötetben is jelen van Martialis– és Statius–tanulmányával. A *Flavian Age* szerkesztője és receptió–fejezetének szerzője, Andrew Zissos pedig szerzője a *Flavian Rome* egyik tanulmányának. Ez az együttműködés lehet a magyarázata az azonos, több szempontot szem előtt tartó kutatói szemléletnek, ugyanakkor az eltérő struktúrának is: a *Flavian Rome*–ban középpontba állított irodalom kiemelt vizsgálati pozicionálása a *Flavian Age*–ben már indokolatlan lenne éppen az előbbi kötet tanulmányainak, valamint az azóta eltelt évtized kutatási eredményeinek az ismeretében.

A *Flavian Age* a Flavius-kort tágan és komplexen értelmezi. Számításba veszi a korszak etnikai sokszínűségét, multikulturális karakterét, kibontakozó gazdasági és politikai struktúráit, a hangsúlyeltolódást a centrum, Róma és a periféria, a provinciák közötti viszonyban, valamint a korszak vallási életének messze ható új tendenciáit. E komplexitás bemutatathatóságának alapját az a kivételes adottság teremti meg, hogy a római történelemnek ez a rövid időszaka szokatlanul jól és sokrétűen dokumen-

tált. Mind a szöveges (irodalmi és epigráfiai), mind a tárgyi (építészeti és képzőművészeti) emlékek bőséggel maradtak fenn, ami egyebek mellett – *Szilágyi János György* megfogalmazását idézve – egy szerencsés szerencsétlenségnek is köszönhető: a Vezúv 79-ben történt kitörésének. A vulkáni hamuréteg alatt konzerválódott városok, a magán- és középületek, a graffitik és a hivatalos feliratok, a berendezési tárgyak, a villákat és a köztereket díszítő műalkotások, megszenesedett ételmaradékok és papyrus leletek kivételes lehetőséget kínálnak a Flaviusok korabeli élet feltérképezésére a civil szférától az államiig, az alsó osztályoktól az elitig, a populáristól a magas kultúráig.

Az elemző horizont szélesítésének stratégiája magában hordozza a fel-színesség veszélyét, miként azt is, hogy a szélesebb összefüggések hálózatában elveszhet a specifikusan flaviusi komponens. A kötet szerkesztője és szerzői az elemzői szempontok sikeres megválasztásával és az elemzések jó arányérzékkel megvalósított strukturálásával mindkét hibalehetőséget elkerülték, amit a kötet szerkezeti–tartalmi felépítése is meggyőzően szemléltet.

A kötet Andrew Zissos nagy ívű bevezetőjével (*Introduction*) kezdődik, amely összefoglalása mindazoknak a megfontolásoknak és elvi alapvetéseknek, amelyek a *Flavian Age* tanulmányait – sokféleségük ellenére vagy inkább azzal együtt is – egységes kötetű szervezik. A bevezetőt hat nagyobb tematikus fejezet követi, melyeket négy appendix, egy glosszárium, végül két névmutató zár.

Az I. fejezetet (*Part I.: Preliminary*) egyetlen tanulmány alkotja, melyben *Frédéric Hurler* nyújt panorámaszerű áttekintést a korszaknak – első-sorban a császári hatalom kontextusában – jelentős irodalmi, epigráfiai és numizmatikai forrásairól. Ezek a források egyszersmind felvetnek számos témát, amelyek kifejtésére a további fejezetekben kerül sor. Hurler áttekintése máris rávilágít a korszak egyik újdonságára. A provinciákról származó írott és ikonikus források jól dokumentálják azt a kifejezetten a Flaviusoknak tulajdonítható teljesítményt, hogy kiterjesztették és elmélyítették Róma és a provinciák kapcsolatát, és ezzel alapvetően járultak hozzá a Római Birodalom politikai és kulturális maradandóságához.

A II. fejezetet (*Part II.: Dynasty*) nyitó négy tanulmány a Flavius-dinasztia történetét tekinti át a felemelkedéstől a bukásig: Vespasianus trón-ra kerülésének folyamatát szinte napról napra haladva, majd külön-külön Vespasianus, Titus és Domitianus császárságát az utóbbinak 96-ban történt meggyilkolásáig. Azonban nem eseménytörténetről van szó – ez szükségte-len vállalkozás lenne olyan kiváló monografikus áttekintések és elemzések

birtokában, mint *M. Barbara Levick*², *W. Brian Jones*³ és *Miriam Griffin*⁴ munkái. A figyelem mindenekfelett a folyamatra, illetve az azt mozgató karakterekre és történetekre, mindezek elemzésére irányul. Hogyan került az Imperium élére a nem túl előkelő származású (*ignobilitas*) és az uralkodói pozíció megszerzését valójában nem ambicionáló Vespasianus? Hogyan segítette ebben és a későbbiekben is a bátyja, Flavius Sabinus, a politikus és hadvezér Mucianus, valamint elsőszülött fia, Titus? A békét és stabilitást teremtő Vespasianus fiainak történelmi értékelésében az egyoldalú kép árnyalására való törekvés érzékelhető. Megmutatkozik a történetíróknál hagyományosan népszerű és áldásos uralkodóként feltűnő Titus kegyetlen és arrogáns arca is, míg az ugyancsak hagyományosan negatív Domitianus-képet uralkodása innovatív eredményeinek hangsúlyozása mozdítja el egy pozitívabb értékelés irányába.

A következő három tanulmány a Flaviusok *imago*ját mutatja be, a szó mindkét értelmében. *Steven Tuck* elemzéséből képet kapunk arról, milyen politikai-ideológiai jelszavakat, illetve értékeket közvetített a császári propaganda, amelyek összessége egyszersmind a dinasztia önreprezentációjaként is működött: triumphus, béke, stabilizáció, megújulás, dinasztia, közjólét. Ezt követően két tanulmány az ideológia képi megjelenéseit mutatja be, vagyis az *imperium* és a Flaviusok immár eggyé forrott hatalmának reprezentációját a tárgyi emlékeken: a császári család szobrászati és numizmatikai portréit, valamint a Flaviusok építészeti programját, amely Rómának több, mind a mai napig ikonikus terét és építményét (Templum Pacis, Amphitheatrum Flavium avagy Colosseum) hozta létre.

Lóránd Dészpa tanulmánya ismét a politikai aspektust állítja előtérbe. A flaviusi *status quo* felépítésének két egymásra következő állomását jelöli ki. Az első a (zsidó) háború, vagyis a *propagatio imperii* időszaka (69–70), a második a békéé. Az első markánsan zárja le Vespasianus és Titus 71-ben megtartott triumphusa, míg a béke időszaka társadalmi események és praxisok egész hálózataból konstruálódik, mint a Templum Divi Claudii át- és megépítése, a *pomerium* kiterjesztése, Vespasianus és Titus censorsága, a Templum Pacis megépítése. A tanulmány kiemelten vizsgálja a Flavius-dinasztia és a senatus kiegyensúlyozatlan viszonyát, melyet a 70-ben hozott *Lex de imperio Vespasiani* volt hivatva rendezni (a 4. Függelékben olvasható

2 M. Barbara Levick: *Vespasian*. London–New York, 1999.

3 W. Brian Jones *The Emperor Titus*. New York–Sydney, 1984; Uő: *The Emperor Domitian*. London–New York 1992.

4 Miriam Griffin: *The Flavians (A flaviusok)*. In: Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Dominic Rathbone: *The Cambridge Ancient History XI. The High Empire*². Cambridge, 2000, 1–83.

a teljes szöveg mind latinul, mind angol fordításban). Az imázsteremtés, valamint a princeps és a senatus közötti erőviszony újradefiniálásának kérdésköre egyaránt szervesen összefügg az egész II. fejezetet nyitó gondolattal: a Flaviusok *ignobilitas*ából eredő, kezdeti hiányával az *auctoritas*nak, amelynek elnyerésében és felépítésében – Vespasianus személye és teljesítménye mellett – egyaránt fontos szerep jutott a képzőművészeti alkotásoknak mint a császári propaganda médiumának és a jogi megoldásnak, a *Lex*nek. Ebből a ragyogóan bemutatott komplexitásból épült fel Róma, az *imperium* és az *oikumené* egymás összefüggésében értelmezhető rendje, melynek forrása és biztosítója a princeps személye, Vespasianus.

A III. fejezet (*Part III.: Empire*) a Római Birodalom gazdasági és adminisztratív működését, illetve működtetését tárgyalja. Az első tanulmány a császári államirányítás gazdasági hatását tágabb kontextusban, a kora császárkori gazdasággal összefüggésben veszi szemügyre. A további négy tanulmány középpontjában a centrum és a periféria kérdésköre áll. Ennek áttekintéséhez nem időben, hanem térben távol ki az elemzői horizont, a következő témák mentén haladva: a birodalom határvédelmének megszervezése és infrastruktúrájának a kialakítása; a császár személye, aki magának Rómának mint a császárság központjának a vetélytársává kezd válni; egy keleti provinciának, Iudeának és egy nyugatinak, Britanniának a mélyanalízise. A két provincia Flavius-korabeli képe mintegy megvalósulásában mutatja meg a vergiliusi imperativust: *parcere subiectis et debellare superbos*. Vagyis Róma hatalomgyakorlásának mindkét arcát: az elsősorban Iulius Agricola kormányzósága idején végbement fejlődést Britanniában és a zsidó felkelés leverését követő elnyomást Iudeában.

A fejezet 12. tanulmánya mindenképpen kiemelendő igen eredeti vizsgálati módszere miatt. *Randall Pagorzelski* már írásának a címével (*Centers and Peripheries*) megelőlegezi vizsgálatának a konklúzióját. Eszerint – ellentétben a hagyományos tézissel a Flavius-kori Rómáról mint az Imperium adminisztratív központjáról, valamint a provinciák homogén romanizálásáról, – a korszak éppen hogy dekonstruálta Róma és Itália centrum–szerepét, és ezzel együtt problematikussá tette a centrum Augustus korabeli koncepcióját. Pagorzelski a centrum–periféria kérdését elsősorban nem geográfiai, gazdasági vagy katonai, hanem adminisztratív és mindenekfölött kulturális aspektusból értelmezi. A perifériák romanizálásának heterogenitásáról, valamint több központú Imperiumról ír, amit jól példáz Vespasianus hosszú alexandriai tartózkodása, vagyis annak a (mondhatni hagyományt teremtő) demonstrálása, hogy az Imperium nem csak Rómából irányítható.

A Róma-központú gondolkodásnak és a centrum–periféria bináris opozíciójának a feloldódását a korszak irodalmi szövegeiben: *Silius Italicus*, *Martialis*, *Statius*, *Iuvenalis*, idősebb *Plinius*, *Josephus Flavius* és *Tacitus* egy-egy művében mutatja ki. Az elemzésekről azonban meg kell jegyezni, hogy megállapításai többnyire nem valódi szövegértelmezésen alapulnak – ennyi szöveg esetében ez már önálló könyvet igényelne. Így azonban a felszínesség benyomását kelti, és nem mentes erősen vitatható állításoktól sem. Idősebb *Plinius Naturalis historiájáról* azt a megállapítást tenni, hogy decentralizálja Rómát és Itáliát, nyilvánvaló félreértelmezés – elegendő az enciklopédiát záró himnikus magasztalásra gondolni, amely Itáliát a világ irányítójának (*retrix*) nevezi, mely Kelet és Nyugat között középen (*inter ortus occasusque mediam*) helyezkedik el, vagyis a világ közepén.⁵

A IV. fejezet (*Part IV.: Societies and Cultures*) hét tanulmánya a Flavius-kor társadalmát, valamint római és nem-római kultúráját elemzi különféle szempontok szerint. A kor idegenség–konceptiójának vizsgálata megvilágítja, ahogyan a másság és az integráció egyensúlyba került a római társadalomban, mindenekelőtt a kozmopolita Rómában. A provinciákból, kiemelkedően Hispaniából és Galliából származó „idegenek” megjelenése a Flavius-kori arisztokráciában megmutatkozása annak a folyamatnak, amely hamarosan eléri a császárság intézményét is – először a hispaniai származású Traianus hatalomra kerülésében.

A korabeli római társadalom gender szempontú vizsgálata ugyancsak az átalakulást teszi láthatóvá. Jómódú asszonyok megjelenése a közéletben a Iulius–Claudius korhoz képest merőben új jelenség. Feliratok, *ifjabb Plinius* levelei és a korabeli filozófus, *Musonius Rufus* kijelentései alapján megállapítható, hogy a Flavius-kori nők – a *cum manu* házassággal (= a feleség házasságba bevitt vagyona fölött a továbbiakban kizárólag a férj rendelkezik) szemben egyre gyakoribb *sine manu* (= a házasságba bevitt vagyónrész a továbbiakban is a feleség tulajdona marad) házasságoknak köszönhetően – mind nagyobb autonómiát tudhattak magukénak anyagi–egzisztenciális szempontból. Ettől nem függetlenül pedig a közszférában is, ami addig ismeretlen jelenséget hívott életre: jómódú nők fontos szociális – elsősorban patrónai – és politikai szerepvállalását.

A Flavius-kor képzési–nevelési gyakorlatát szinte kizárólag *Quintilianus Institutiója* alapján szokás megítélni, holott Plutarchos és prusai Dio idevágó szövegei teszik teljessé a képet. *Yun Lee Too* a római és a görög

5 Plinius gondolkodásának Róma centrikusságát hangsúlyozza Sorcha Carey (Pliny's Catalogue of Culture. Art and Empire in the *Natural History*. Oxford, 2003.) és Trevor Murphy (Pliny the Elder's *Natural History*. The Empire in the Encyclopedia). Oxford, 2004.) is.

elit nevelési gyakorlata közötti különbségre hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy – noha egyik szerző sem római vagy itáliai származású –, a romanizálódott Quintilianus a hagyományos, retorikai képzést állítja előtérbe, míg Plutarchos és Dio a filozófiát tekinti a képzés betetőzésének. A Flavius-kori elit nevelése tehát nem homogén, mert római és görög, vagyis olyan terület, amely a kulturális identitás kérdése körül szerveződik.

Eleanor Winsor Leach a Flavius-kori Pompeji városszerkezetét, köz- és lakóépületeit a Nero-kor utolsó periódusában történt (Kr. u. 62.) földrengést követő újjáépítésekre fókuszálva mutatja be. A tanulmány nem leíró, hanem szokatlan ötletként az újjáépítések irányításával és felügyeletével megbízott *T. Suedius Clemens* imaginárius útja a 70-es évekbeli Pompejiben.

Sarah H. Blake remek tanulmánya a mindennapok esztétikájának feltárására tesz kísérletet a Flavius-kori campaniai csendéletek, valamint az irodalom, kiemelten Martialis *Xeniája* és *Apophoretája*, és Plinius *Naturalis historiájának* ide vonható leírásai alapján. Blake a campaniai falfestmények és Martialis verseinek párhuzamba állítását azzal indokolja, hogy valamennyi a házigazda–vendég kontextusában értelmezendő, vagyis a kép és a szöveg a gyümölcsök, tárgyak gyűjteményével egyaránt azok fogyasztására. használatára invitálja a nézőt. olvasót. A csendéleteken látható és a Martialis költeményeiben felsorolt kínálat legalább annyira szól a jelen nem lévő tulajdonosról, annak a gazdagságáról és társadalmi pozíciójáról. Mindez, valamint a pliniusi leírások összességében arról a bőségről tanúskodnak, amely az Imperium egészét jellemezte, és amit a császár biztosított polgárainak.

A *spectaculumok* – nemcsak a gladiátorküzdelmek, hanem a triumphusok, színházi előadások és performanszok – jelentése és jelentősége alig különbözött a megelőző Iulius–Claudius kortól, mindenekelőtt Augustus korától, és a Flaviusok után következő császároktól is. *Helen Lovatt* tanulmánya a Colosseum felavatásánál jelen lévő Martialis *Liber spectaculorumát*, Josephus Flavius *Bellum Iudaicumának* ugyancsak a szemtanú hitelességével megörökített triumphus-leírását és a *spectaculumok*nak a Flavius-kor három epikus szövegében megjelenő imaginárius világát teszi vizsgálat tárgyává. Konklúziójában a Flavius-kor *spectaculum*–diskurzusában megmutatkozó kettősségre hívja fel a figyelmet. A hagyományos 'siker, győzelem, triumphus' mellett megjelenő újszerű megítélésre, a 'veszteség, vereség, kétségbeesés' figyelmeztető jelenlétére.

A Flavius-kor kulturális életének középpontjában az irodalom állt, az irodalmi élet központja pedig Róma volt. A császár patrónusi szerepe Augustus óta ismert jelenség. Domitianus intenzív kultúraformáló tevékeny-

sége (könyvtárak helyreállítása, kéziratok rekonstruálása, szónoki és költői versenyek rendezése) azonban – a tanulmányt jegyző *Antony Augoustakis* szerint – a Nero-korszakkal mutat folytonosságot. A jómódú patrónus szerepe a költők karrierében a Flavius-korban válik meghatározóvá. A sikerhez vezető úton az első lépést a *recitatiók* jelentették, amelyet a patrónusnak szánt magánpéldány elkészítése követett, végül a szélesebb közönségnek szánt példányoké. A Flavius-kor forradalmi újdonsága egy új forma, a *codex* (pergamenlapokból álló könyv) megjelenése a *papyrustekercs* használata mellett. A szerző által véglegesnek nyilvánított szöveg példányai mind privát körben, mind a könyvkereskedésekben forgalomba kerültek. Feltehetően a pezsgő irodalmi élet és a számos másolatot igénylő könyvkereskedelem áll a háttérben annak, hogy a copyright, illetve a plágium kérdése ekkor került határozottabban előtérbe.

Az V. fejezet (*Part V.: Literature*) a korszak gazdag irodalmi hagyatékát tárgyalja, azonban nem poétikai szempontból, hanem a Flavius-korban végbemenő történelmi, társadalmi és ideológiai folyamatok kontextusában. *Neil W. Bernstein* a korszak epikus költészetét (*Statius Thébaisát*, *Valerius Flaccus Argonauticáját* és *Silius Italicus Punicáját*) olyan szövegekként olvassa, amelyek a közelmúlt történelmi folyamataira, kiemelten a polgárháború évére (68–69) és Vespasianus hatalomra kerülésére reflektálnak. Mindeközben az értelmezésbe bevonja azt az intertextuális allúziós hálózatot, amelyet ezek az epikus szövegek felépítenek a megelőző kor irodalmával, kiemelten az Aeneisszel. A nem epikus műfajok sorából magasan kiemelkedik a Flavius-kor két ünneptelt költőjének versgyűjteménye, *Martialis Epigrammái* és *Statius Silvae*-je. Mindkettő az alkalmi költészetet képviseli, megjelenítve a hétköznapi világát és a személyes reflexiókat. *William J. Dominik* azonban tágitja az értelmezés keretét, és a költeményeket a korabeli római társadalmi élet, értékrend és az ezekhez való viszonyulás szempontjából tekinti át. A fejezet harmadik tanulmánya tovább árnyalja a IV. fejezetben tárgyalt költő-császári patrónus viszonyt. *Paul Roche* remek összehasonlító elemzése a Flavius-kor két monumentális prózai művének, idősebb *Plinius Naturalis historiájának* és *Quintilianus Institutio Oratoriájának* a praefatióját egyetlen szempont, a szerzői teljesítmény önértékelése felől nézve mutat rá a szövegeknek arra a különbségre, amely *Pliniusnak* a császári család irányába több gesztust tevő, visszafogottabb, és *Quintilianusnak* az öntudatosabb önértékelése között kimutatható.

A Flavius-kori görög irodalmat áttekintő fejezetben *Adam Kemezis* olyan kérdések tisztázására, illetve saját válaszok megfogalmazására vállalkozik, amelyek a császárkori görög irodalom egészének is alapvető kérdé-

feltevései, és amelyek többségére máig sem fogalmazódott meg konszenzusos válasz. Egyáltalán beszélhetünk-e Flavius-kori görög irodalomról, amikor a biztonsággal erre a periódusra datálható fennmaradt szövegkorpusz (Plutarchos, Dio Chrysostomos és Josephus Flavius művei) csekély. Hogyan értelmezhető annak a görög nyelvű elitnek a kulturális státusza, amelyhez ez az irodalom köthető? E tekintetben ma már általános alapvetés, hogy az egyes görög szerzők az integráció és az autonómia végpontjait összekötő tengely különböző pontjain helyezhetők el. Kemezis három kérdés felől közelítve érvel amellett, hogy a „flaviusi” mint a korszak görög irodalmát értelmező kategória jól használható. Milyen szerzőket és alkotásokat ismerünk e periódusból, és azokban milyen műfaji és formai folyamatokat láthatunk? Milyen mértékben osztoztak a görög szerzők a latin nyelvű források kínálta modellben a Flaviusokról? A második szofisztika tekinthető-e Flavius-kori történésnek?

A fejezet utolsó tanulmányának tárgya azok a számunkra elveszett latin és görög nyelvű irodalmi alkotások, amelyeknek létezését, sőt gyakran a tartalmát és a korabeli értékelését is a fennmaradt szövegek őrizték meg. *Michael Dewar* számos példán mutatja meg, hogyan jelölhető ki egy-egy elveszett szöveg irodalomtörténeti helye és értéke a fennmaradt művekben róluk olvasható, olykor egymással nem konzekvens információk elemzésével és tisztázásával. Nemcsak arra világít rá, hogy milyen hatalmas az a hiányzó szövegmenyiség, amely a Flavius-korról és irodalmáról alkotott képünket bizonyára kiegészítené, árnyalná vagy éppen egyes pontjain módosítaná, hanem egy újabb keretét jelöli ki a fennmaradt munkák értelmezésének is.

A VI. fejezetet (*Part VI.: Reception*) Andrew Zissos három tanulmánya alkotja, amelyek összességében azt mutatják be, hogyan látták, értették és értelmezték a Flavius-kori kultúrát a rá következő évszázadokban. A Flavius-kornak a hatástörténet szempontjából is kiemelkedő irodalmi alkotásai recepcióját szisztematikusan áttekintő fejezet mellett külön fejezetet szentel annak bemutatására, hogy Pompeji XIX. századi feltárása milyen inspiráló hatással volt a művészetekre, és mennyire gazdag irodalmat hozott létre. Az utolsó tanulmány a flaviusi irodalom recepcióját a latin nyelvű költészet és próza két-két kiemelkedő alkotójának, Martialis és Statius, illetve Quintilianus és az idősebb Plinius műveinek egészen a napjainkig tartó befogadástörténetével illusztrálja. A Flavius-kor nem egészen három évtizede több irodalmi alkotást hagyományozott az utódokra, mint bármelyik Augustus utáni korszak. Ezek a fennmaradt munkák a későbbi századokban is elismertek voltak, és mély hatást gyakoroltak az európai kultúrára.

Andrew Zissos nemcsak szerzőként, hanem szerkesztőként is remek munkát végzett. A *Flavian Age* alapvető erénye, hogy nem követi a nagy összegző kötetek sematikussá vált módszerét. Nem a korszak történelmét, gazdaságát és kultúráját mechanikusan áttekintő, ezért óhatatlanul már ismert információknak és értékeléseknek a felszínen mozgó összegzését adja. Nem a szempontjait rendeli alá a korszakhatár szabta keretnek, hanem a korszakot a maga új megközelítéseinek. Az ókortudomány legjobb hagyományait és az irodalom- és kultúratudomány kínálta szempontokat és módszereket ötvöző tanulmánykötet a mélyére hatol, egyszersmind életre kelti Róma történelmének azt a korszakát, amely az Augustus-kor folytatásaként, önálló korszakként és a rákövetkező mintegy 100 év előzményeként értelmezhető – egyszerre.

Andrew Zissos (szerk.): *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome* (Kézikönyv a római császárkor Flavius-korához), Wiley Blackwell, 2016, 602 o. ISBN 978-1-4443-3600-9

Darab Ágnes

KORA ÚJKOR

Újabb kutatások a Tridentinumról

Jól ismert tény, hogy a reformáció évszázadának katolikus részről legjelentősebb egyháztörténeti eseménye az észak-itáliai Trento városában játszódtott le, s ez a Trienti Zsinat (Concilium Tridentinum, Concilio di Trento, 1543–1563) néven lett ismeretes az európai kereszténység múltjában. Az egyháztörténeten messze túlmutató jelentősége volt a zsinatnak: a kontinens vallási egysége volt a tét, de ezen túl a pápaság és a német-római császárság viszonya is függvényévé vált a német–olasz nyelvterület határán fekvő városkában hozott határozatoknak és állásfoglalásoknak. V. Károly császár a Luther fellépése és kiátkozása utáni helyzet rendeződését várta tőle, a pápai kúria viszont a tradíciók megőrzése és a reformok vállalása között ingadozva kereste a megoldást a korrumpálódott egyházi szervezet megújítására, s ezáltal a vallási egység helyreállítására. A nevezetes zsinat lezárásának 450. évfordulóján, 2013-ban érthető módon több megemlékezésre is sor került, s ezek között helyet kaptak olyan nemzetközi tudományos konferenciák is, amelyeknek anyagát azóta rangos kiadók publikálták, s az új kutatási eredmények közzététele révén a concilium korszerű értelmezését kívánják bemutatni. Erre már csak azért is irányulhat fokozott figyelem, mert a zsinat tevékenységének megítélése évszázadok óta vitatott: protestáns oldalról ellenreformációs jellegét szokták hangsúlyozni, míg katolikus részről mindig is a megújulás mozzanatának kimutatása kapott nagyobb nyomatékot. A zsinat történetének klasszikus feldolgozását mindeddig *Hubert Jedin* monográfiája (*Die Geschichte des Konzils von Trient, I–III*, Freiburg, 1951–1970) jelentette, mivel azonban az azóta eltelt közel fél évszázad új levéltári anyagot hozott felszínre és új összefüggéseket világított meg, indokoltnak mutatkozott a jubileum évében a frissebb eredmények és értelmezések számbavétele. Az érdeklődést még az is fokozhatja, hogy napirenden van a Luther-évforduló, kérdés tehát, hogy a reformáció fellépésével kialakult konfesszionális álláspontok miképpen viszonyulnak egymáshoz az évszázadok múltán.

Jelen tanulmánykötetben a Freiburgi Érsekség Katolikus Akadémiáján 2013 szeptemberében szervezett tanácskozás előadásai láttak napvilágot *Peter Walter* freiburgi és *Günther Wassilowsky* innsbrucki teológiai professzor szerkesztésében, az Aschendorff Kiadó hagyományú reformáció-történeti sorozatának 163. darabjaként. A 23 terjedelmes tanulmányt közreadó kötet új kutatások alapján aktuális összefüggésekbe helyezi a zsinat történetét, így a jövőben eredményei megkerülhetetlenek lesznek az európai egyháztörténet számára.

Előljáróban a kötet egyik szerkesztője a concilium historiográfiáját tekinti át, beilleszti azt a katolikus felekezeti kultúra (*katholische Konfessionskultur*) történetébe (G. Wassilowsky). Szerinte minden vallás és felekezet eredetét mítoszok övezik, s az ilyen szimbolikus elbeszélések alakítják ki a konfesszi-onális identitástudatokat. Történeti munkák és populáris legendák, grafikák és festmények egyaránt terjesztik az efféle narratívákat, hiedelmeket, s ezek összessége beletartozik az ún. *Konfessionskultur* fogalmába. A Tridentinumról a protestáns és a katolikus reflexiók már a XVI. századtól kezdve megoszlottak. Az előbbiek csupán a reformatori teológia elleni fellépést és a pápai önkényt látták benne, kaotikusnak és illegitimnek mutatták be, az utóbbiak viszont éppen a rendteremtést, az alapvető dogmák tisztázását, a liturgia egységesítését, az egyházfegyelem megszilárdításának törekvését emelték legfőbb jellemzőivé. Ezt a kétféle megítélést a korabeli ábrázolásokkal is szemlélteti a szerző: míg az egyik ábrán példás rendben ülnek a Santa Maria Maggiore dómban a zsinati résztvevők, a másikon kaotikus tömegjelenet sugalmazza az ottani tevékenység hiteltelenségét. A zsinat teológiatörténeti megítélése a későbbiekben is ambivalensnek mutatkozott, mivel a modern szakirodalom egy része is antiprotestáns vonásait hangoztatja, másik része viszont arra utal, hogy több vitás kérdésben a rugalmas álláspont juthatott érvényre, főként ott, ahol a résztvevők is eltérő nézeteket képviseltek (pl. a Maria Immaculata kérdésében, a püspökavatás szentség jellegét tekintve és sok egyéb téren is). A továbbiakban a szerző a zsinati dekrétumoknak a következő évszázadok katolikus dogmaértelmezésére és kegyességére gyakorolt hatását veszi szemügyre, egészen a XX. századi zsinatokig követi útjukat. Példáiból kiderül, hogy már a posztridentinus korban, az ún. „barokk-katolicizmus” idején is több tekintetben módosultak a trienti elvek, a napi kegyességi gyakorlat árnyalta az elvi álláspontokat, egyes határozatokat pedig felülírtak az újabb kihívások és társadalmi kontextusok.

A tartalmas bevezető tanulmány után illesztették be a szerkesztők *Kurt Koch* freiburgi bíborosérsek jubileumi ünnepi szónoklatát, amely 2013. szeptember 18-án hangzott el a freiburgi dómban. Mind a főpásztori beszéd,

mind pedig annak bevezetése (*Robert Zollitsch* emeritus érsek tollából) kifejezésre juttatja azt a reményt, hogy a zsinat történetének az eddigieknél adatgazdagabb feltárása és korszerűbb szemléletmódja újabb impulzusokat adhat a XXI. századi aktuális ökumenikus törekvéseknek.

A kötet ennyi bevezetés után négy nagyobb egységre tagolva tárgyalja a zsinat lefolyásának, visszhangjának és emlékezetének egyes mozzanatait, majd egy rangos vita ismertetése s egy összegző fejezet zárja a tanulmányok sorát.

Az értekezések első csoportja a Tridentinumot mint emlékezhelyet (*lieu de memoire*) mutatja be, s ezzel a történettudomány egyik új kutatási irányába, az emlékezettörténet körébe kapcsolja be a témát. Joggal, mivel az évszázadok során számos különféle értelmezése és átértelmezése jelent meg a zsinatnak, a róla kialakult eszmecsere máig eleven. A katolikus egyházon belül is éles konfliktus alakult ki a Trient-tradíció hívei és az azt ellenzők között. Olyannyira, hogy egy pápai kiközösítés lett a végpontja a tradicionális felfogás és az állandó megújítás, a *semper reformare* elve közötti feszültségnek: Marcel Lefebvre (1905–1991) francia érsek ugyanis a XX. században is a Tridentinum szellemiségét és határozatait tartotta érvényeseknek, nem fogadta el a II. vatikáni zsinat intézkedéseit, a hagyományos katolikus liturgia megőrzéséért állt ki, elítélte az ökumenikus mozgalmat, szemben a Vatikánnal. Megalapította a Szent X. Pius Papi Társaságot (FS-SPX), ennek 1988-ban négy püspökét önkényesen kinevezte, ami viszont maga után vonta kiközösítését a katolikus egyházból. Ezt a folyamatot mutatja be egy részletes tanulmány, amely a francia főpap erősen konzervatív Trient-képét vette górcső alá (*Joachim Schmiedl*).

Egy másik tanulmány a XIX. századi katolicizmus Trient-értelmezését tárgyalja. Kitűnik ebből, hogy a francia forradalom utáni elvilágiasodás kríziséből kiutat kereső egyház a Tridentinumra hivatkozva igyekezett történeti kontinuitását bizonyítani, konstruált egyházképet alkotott, a zsinatot tekintette támpontnak a morálisan romlottként jellemzett saját korszakával szemben (*Hubert Wolf*). Szerinte az „invention of tradition” korszaka ez, amelynek zsinatismeretét nem a történeti tények, hanem az elképzelések határozták meg, ezért javasolja erre a „Trient-Imaginatio” kifejezést. A helyzet majd akkor változik meg, amikor a zsinati akták 1881-től, XIII. Leó pápa rendelkezése nyomán a Vatikáni Titkos Levéltárban kutathatók lesznek, s a Görres-Gesellschaft jóvoltából megkezdődik tudományos igényű feldolgozásuk és közreadásuk.

Érthető módon önálló értekezés foglalkozik a XVII. század két nagy Trient-narrációjával: Paolo Sarpi szervita szerzetes és a jezsuita Sforza Pallavi-

cino vitájával (Andreea Badea). Ismeretes, hogy a pápai udvarral szembenálló, a velencei Signoria egyházügyi jogtanácsosaként működő Sarpi éles kritikát fogalmazott meg a pápai önkény ellen, s a zsinat történetét is ennek megfelelő ellenérzéssel írta meg (*Istoria del Concilio Tridentino*, 1619). Velence szembeszegült az Apostoli Szentszék teokratikusnak minősített törekvéseivel, amelyek Trient szellemében fogantak, s igyekeztek az egyház joghatóságát kiterjeszteni, birtokigényeit érvényesíteni, intézményeit és azok javait az állami törekvésekkel szemben megóvni. Sarpi tollán a zsinat a Szentszék hatalmi törekvéseinek kiszolgálójaként s a modern államberendezkedés gátjaként tűnt fel, erre született meg jezsuita vitapartnerének válassza. A tanulmány szerzőjének véleménye szerint mindkét vitázó félnek volt részigazsága, a monarchista és a kúriai szemlélet összetűzését véli felfedezhetőnek a két felfogás vitájában. Logikus, hogy az eddig elmondottakat a protestáns Tridentinum-értelmezésről szóló tanulmány követi, s ez a kétely, a tartózkodás, az elutasítás, a csalódás és teljes elvetés fázisain át kíséri a vélemények történetét, megjegyezve azonban, hogy a zsinat történeti perspektívába állítása és mind behatóbb vizsgálata nyeresége az európai keresztény egyháztörténetnek (*Herman J. Selderhuis*).

A második egységben helyet kapó referátumok a zsinat teológiai vitáit elemzik és eredményeit teszik mérlegre, vizsgálják a dogmatikai álláspontoknak a középkori szerzetesi iskolákhoz fűződő viszonyát. Szó esik itt a humanizmus és tomizmus zsinati jelenlétéről (*Ulrich G. Leinsle*), az agusztinianizmus érvényesüléséről (*Mathijs Lamberigts*), a későközépkori teológiának és bibliai korrektúrának a zsinati üdvözülés-dekrétumban vitt szerepéről (*Volker Leppin*) és a trienti jezsuiták utolsó kenet-értelmezéséről (*Niccolo Steiner*). Mindez pregnáns illusztrációja annak, hogy a korszak teológiatörténete igen bonyolult kölcsönhatások között formálódott, régi és újabb eszmetörténeti szálakból szövődött az ún. „barokk-katolicizmus” kategóriája.

A harmadik egységben helyet kapó tanulmányok a zsinatnak a pápai kúria újjászervezésére gyakorolt hatását elemzik és posttridentinus működésének ismérveit veszik sorra, ez a blokk tehát főként intézménytörténeti szempontot követ. Az egyik szerző azt tekinti át, hogy a „tridentinizmus” miképp hatott a nagy római kongregációkra, az *Index Librorum Prohibitorum* listáit működtető *Congregatio dell'Indice* és a *Sanctum Officium* néven emlegetett inkvizíciós hivatal működésére (*Claus Arnold*). Ma már a nemzetközi szakirodalomban jól ismert Bujunda-féle indexkiadások révén jól követhetőek az egyes tiltólisták változásai, amelyek a kora újkor teológiatörténeti és eszmetörténeti folyamatait tükrözik. Ismert tény, hogy IV. Pál pápa ide-

jén, 1555–1559 között volt a legszigorúbb a tiltott könyvek listája, azon az anyanyelvi Bibliák, a Talmud és Erasmus művei egyaránt szerepeltek, de a zsinat végén a jegyzéknek ún. moderációja jelent meg, amely valamelyest enyhítette a helyzetet. Jelen tanulmány három szerző műveinek inkvizíciós vizsgálatát kíséri figyelemmel: az Aquinói Tamást kritizáló Thomas de Vio Cajetan, valamint a két bíboros, Gasparo Contarini és Johannes Gropper esetét veszi górcső alá. Mindhárom teológus szövegeiben találtak a cenzorok kritikus részleteket, kifogásolható kifejezéseket, ekkor a korrekció, a szöveg tisztítás (expurgatio), a revízió szükségességét írták elő és sokszoros ellenőrzés és megvitatás után adtak csak zöld utat a Tridentinum szellemiségének megfeleltetett szöveg számára..

Egy következő vizsgálódás arra terjed ki, hogy a Szentszék miképpen kívánta vagy tudta érvényesíteni a zsinati dekrétumban kimondott főpapi rezidenciakötelezettséget (*Christian Wiesner*). Ez a helyi adottságoktól nyilván jelentős mértékben függött. A további dolgozatok közül az egyik a zsinat és a pápai nunciusok kapcsolatát tekinti át (*Alexander Koller*), a másik pedig a poszttridentinus püspökkinevezések lefolyását szemléli (*Rainald Becker*).

A zsinat recepciójáról szólnak a negyedik tematikai egység tanulmányai, amelyek a különböző tudománysszakok szempontjaiból teszik mérlegre a nagy tanácskozás eredményeit. Vajon hozott-e a zsinat újdonságot, reformot a liturgiában? – teszi fel a kérdést az erfurti egyetem liturgiátörténész professzora (*Benedikt Kranemann*). Válasza szerint nem lehet e téren áttörésről, látványos és azonnali fordulatról beszélni, a szertartások formái – énekek, kórusok, zenei betétek, imakönyvek, misszálék, öltözetek, rítusok, kegyességi szokások – a zsinat után csak fokozatosan változtak, térben és időben a helyi sajátságokhoz alkalmazkodva jelentek meg, noha mindenütt (Európában és a tengerentúli katolikus missziókban is) a trienti dekrétumokra hivatkoztak. Az uniformizálási törekvést gyakran módosították, színezték a lokális hagyományok. Míg ez a tanulmány a zenetörténet szempontját kapcsolja be a téma szemléletébe, addig a következő az egyházművészet oldaláról közelít a témához (*Philipp Zizlsperger*). A szerző jól válogatott képanyaggal illusztrálja fejtegetéseit. Köztudott, hogy a reformáció nyomán a legélesebb polémia a képek és szobrok tisztelete, csodatévő erejük, templomi elhelyezésük körül lángolt fel, Trientben erre választ kellett találni. A legutolsó határozatok egyike (1563. december 3.) hozta meg a döntést, amely szerint kegyképek a templomokban elhelyezhetők, s ezzel a II. niceai zsinat álláspontja maradt érvényben. Hangsúlyt kapott azonban, hogy a szentek ábrázolásai nem szubsztanciális, hanem csak külső hasonlóságot

(similitudo) tükröznek, s a csodákat sem a szenteket csupán felidéző képek teszik, hanem a hívők hite az isteni gondviselésben. Nem véletlen, hogy ebben az ókeresztény kor óta vitatott, bonyolult témában húsz évvel a zsinat után Gabriele Paleotti bíboros terjedelmes monográfiát szentelt az egyházi képhasználat témájának (*Discorso intorno alle immagini sacre e profane*, 1582), propagálni kívánta a tanító és megindító célzattal készült művészeti alkotásokat, de a hitéletre károsnak minősített ábrázolások tilalmát is megfogalmazta. Hosszú története van ezután annak, hogy a gyakorlatban mindez miként realizálódott a következő évszázadok során.

Lazábban kapcsolódik a főtémához az a tanulmány, amelyik az egyházi és a világi hatalom konfliktusát elemzi a zsinat utáni erővonalak hálózatában (*Klaus Unterburger*). A Szentszék és a Velencei Köztársaság merőben másként értelmezte a társadalmi hierarchiát, s 1605-től kezdődően folyamatosan nőtt köztük a feszültség. Végül V. Pál pápa 1606 áprilisában kiközösítést helyezett kilátásba, s *interdictum* alá helyezte a várost, ez pedig minden katolikus szertartás (misék, temetések stb) ottani tilalmát jelentette. Velence a zsinat előtti államegyházi gyakorlatot kívánta továbbra is fenntartani, míg a pápaság jogot formált minden egyházi intézmény birtoklására és igazgatására. Mivel Paolo Sarpi képzett jogásként védte a város érdekeit, vele szemben a legtekintélyesebb római teológusok léptek fel. A heves polémiában könyvtárnyi kiadvány látott napvilágot, már 1607-ben 66 vitairatot számoltak össze, amelyek közel fele-fele arányban oszlottak meg a szembenálló felek között. Itt jegyezzük meg, hogy Pázmány Péter is kifejtette véleményét egy latin iratban a pápai álláspont támogatására. Ennek a nagy port felkavaró konfliktusnak terjedelmes forrásanyaga kínált alkalmat a szerzőnek arra, hogy a zsinati szellem jogi aspektusait, illetve azoknak következményeit vegye górcső alá. Kétségtelen, hogy hatalmi vetélkedésről volt itt szó, amelynek birtokjogi aspektusai is nyilvánvalóak.

A továbbiakban két tanulmány egy-egy kiemelkedő személyiségnek a Tridentinumhoz való viszonyulását mutatja be egyházi pályafutásuk jellegzetes mozzanatai révén. Az egyik személy Carlo Borromeo milánói érsek, akit a zsinati szellem reprezentánsaként tartanak számon, s ezt erősíti meg fejtegetéseivel a szerző (*Julia Zunckel*), a másik XIV. Benedek pápa, aki a XVIII. században testesítette meg a trienti főpapi eszményképet, az ő itteni jellemzése is ezt igazolja (*Maria Teresa Fattori*). Mindkét példa a zsinati szellem dinamizmusát és továbbélését illusztrálja. Végül ezt a blokkot egy olyan értekezés zárja, amelyik a katolikus felvilágosodás és jozefinizmus fényében tekint vissza a nagy koncilium eredményeire (*Anton Schindling* és *Dennis Schmidt*). Az elfogadás és elutasítás kettősségét pregnánsan érzékel-

teti a szerzőpáros. Egyfelől ragaszkodás Trient megújító szellemiségéhez, másfelől mégis elutasítása II. József egyházügyi reformjainak: ezt vélik a szerzők kiolvasni a XVIII. század végi katolikus álláspontokból. Úgy látják, korántsem egyházellenességet kell látni a jozefinizmusban, hanem épp a reformok révén a modernizálás útját jelentette volna a felvilágosodás racionalizmusának hitéleti recepciója, ha Wenzel Anton von Kaunitz, Gerhard van Swieten, Ignaz Felbinger, Franz Stephan Rautenstauch és eszmetársaik gondolatvilágát átvették volna. Olyan reformok valósulhattak volna meg, amelyekről már a trienti kardinálisok reformpártja is töprengett, csak hogy akkor – mint tudjuk – nem az ő álláspontjuk jutott diadalra, a reformációtól, a „tévtanoktól” való félelem a rigorózusabb nézeteket konzerválta. Sok szempontból szemben áll ez a fejtegetés az eddigi szakirodalommal, nyilván számos vitát fog még kiváltani az egyháztörténészek körében.

Külön fejezetet kapott a kötetben a nem kevésbé provokatív kérdés: „mennyire tekinthető korszerűnek végül is a kora újkor barokk katolicizmusa? Avagy: mennyire minősíthető barokknak a modern katolicizmus?” A választ egy vitára bízták a szerkesztők: *Peter Hersche* és *Wolfgang Reinhard* eszmecserejét olvashatjuk itt, s ebből pregnánsan kitűnik a zsinat máig ható jelentősége. Hersche merész eszmefuttatása szerint három reformációs korszakot lehet megkülönböztetni, ezek: 1. A XVI. századi protestáns és katolikus megújítási törekvések ideje, azaz a konfesszionalizáció folyamata, 2. a felvilágosodás-kori toleranciaelv és reformkatolicizmus (janzenizmus, muratorianizmus) periódusa, 3. a II. Vatikáni Zsinat utáni korszak (belső megújulás, ökumenizmus). Érthető, hogy ezzel a tetszetős elmélettel szemben azonban ellenvélemények fogalmazódtak meg, s így további kutatási témák is körvonalazódtak.

A kötet zárótanulmányában *Peter Walter* a Tridentinum jubileumait tekinteti át, sorra veszi azokat a történelmi körülményeket, amelyek a megemlékezéseket kiváltották vagy éppen meggátolták. Ellentétben a reformáció jubileumaival, a Tridentinum évszámaait a kora újkorban nem ünnepelték meg. Az első évfordulós ünnepségre 1845-ben, a megnyitás 300. évfordulóján került sor a zsinat városában, majd ezt követte az 1863. évi megemlékező rendezvény. Ekkortól merült fel az igénye a tudományos forráskiadásnak, amely a zsinat történetének teljességre törekvő, hiteles adatokon alapuló feldolgozását célozta meg. Majd 1945 decemberében került sor ismét jubileumi Trient-megemlékezésekre, amelyek a háborús viszonyok ellenére is létrejöttek, s mind Trentóban, mind Rómában a Gregoriana Egyetemen, de ezeken túl Spanyolországban és Portugáliában is konferenciák tárgyalták a Tridentinumot. Ekkoriban indultak meg Hubert Jedin kutatásai, amelyek tu-

dományos igényességgel készült szintézist eredményeztek. Innentől kezdve már kézenfekvő volt a további évfordulók megrendezése 1963-ban és 1995-ben. A legújabb, a 2013 évi konferenciasorozat kiadványai pedig most vannak napirenden, s nyilvánvalóan hozzájárulnak majd a 450 évvel ezelőtti egyháztörténeti események és küzdelmek mélyebb megértéséhez.

Jelen kötet magyar vonatkozásokra nem tér ki, ami részben érthető is, mivel a zsinatnak csak harmadik, befejező szakaszán, 1562/63-ban vettek részt magyarországi főpapok. A pécsi püspök Draskovich György az uralkodót, Dudith András és Kolozsvári János püspökök pedig a magyar klérust képviselték. Kolozsvári rövidesen meghalt, a kiemelkedő humanista műveltségű Dudith hazatérése után nem sokkal kilépett az egyházból, megnősült és Lengyelországban antitrinitáriussá lett, csupán Pécs főpásztora képviselte a továbbiakban a zsinati szellemet. Egyikük neve sem szerepel a jelen kötet egyébként nagy gonddal összeállított névmutatójában, a zsinat kelet-közép-európai hatásáról ugyanis nem szóltak a freiburgi tanácskozás előadói. Remélhetőleg bőségesen fogja azonban ezt a hiányt pótolni az a közeljövőben megjelenő másik konferenciakötet, amely a 2013 októberében Budapesten rendezett nemzetközi Trient-ülésszak anyagát adja majd közre, s a zsinat magyarországi és erdélyi hatását tárgyalja (*Das Konzil von Trient und die katholische Konfessionalisierung in Ungarn und Siebenbürgen im 16. und 17. Jahrhundert*).

Összegzésképpen elmondható, hogy a reformáció által elindított konfesszionalizáció folyamatáról, főként ennek katolikus komponenséről jelen kötet sok új információt ad közre, s korántsem csekély mértékben járul hozzá ahhoz, hogy Luther fellépésének 500. évfordulóján árnyaltabban szemlélhessük valamennyi európai keresztény egyház és felekezet történetét.

Das Konzil von Trient und die katholische Konfessionskultur (1563–2013). Wissenschaftliches Symposium aus Anlass des 450. Jahrestages des Abschlusses des Konzils von Trient. Freiburg in Breisgau, 18–21. September 2013 (A Trienti Zsinat és a katolikus felekezeti kultúra. Tudományos tanácskozás a Trienti Zsinat lezárásának 450. évfordulóján). Herausgegeben von Peter Walter und Günther Wassilowsky, Münster, Aschendorff Verlag, 2016, 569 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Bd. 163). ISBN 978-3-402-11587-9

Bitskey István

Asztrológia és politika I. Miksa császár udvarában

2015 végén jelent meg egy régóta várt asztrológiatörténeti monográfia, *Darin Haytonnak*, a pennsylvaniai Haverford College oktatójának *The Crown and the Cosmos. Astrology and the Politics of Maximilian I* című könyve. A mű első fejezetének vázlatát a szerző „kedvcsináló” gyanánt már évekkel korábban elérhetővé tette az interneten. Hayton neve a hazai közönség számára is ismerős lehet, hiszen 2007-es és 2010-es tanulmányában¹ a lengyel Marcin Bylicának, Mátyás király udvari asztrológusának pályafutását és üstökös-értelmezéseit mutatta be.

A jelen kötet témaválasztása egyáltalán nem meglepő, hiszen Hayton már 1994-es doktori disszertációjában² is a bécsi egyetemen I. Miksa császár uralkodása alatt működő asztrológusokkal foglalkozott, és későbbi asztrológiatörténeti tanulmányai (a két Bylica-cikk kivételével) is ezt a témát járták körül. Hayton jelen monográfiában erősen épít korábbi írásaira,³ melyeket bedolgozott a mű egyes fejezeteibe. Ez a gyakorlat koránt sem példátlan: Hayton művével címadása és témája alapján is rokonítható *Monica Azzolini The Duke and the Stars. Astrology and Politics in Renaissance Milan* című 2013-as monográfiája,⁴ melynek fejezeteit a szerző korábbi tanulmányai alkotják.

1 Darin Hayton: Martin Bylica at the Court of Matthias Corvinus: Astrology and Politics in Renaissance Hungary. *Centaurus* Volume 49, Issue 3 (2007) 185–198., Darin Hayton: Expertise ex Stellis. Comets, Horoscopes and Politics in Renaissance Hungary. *Osiris* 25. (2010) 27–45.

2 Darin Hayton: Astrologers and astrology in Vienna during the era of emperor Maximilian I. (1493–1519) (PhD diss., University of Notre Dame, 1994)

3 Darin Hayton: Joseph Grünpeck's Astrological Explanation of the French Disease. In: Kevin Siena ed.: *Responding to Sexual Disease in Early Modern Europe*. Toronto : CRRS, 2005. 81–103., Darin Hayton: Astrology as Political Propaganda: Humanist Responses to the Turkish Threat in Early-Sixteenth-Century Vienna. *Austrian History Yearbook* 38. (2007) 61–91., Darin Hayton: Instruments and Demonstrations in the Astrological Curriculum. Evidence from the University of Vienna, 1500–1530. *Studies in History and Philosophy of Science Part C* 41 (2010) 125–134.

4 Monica Azzolini: *The Duke and the Stars. Astrology and Politics in Renaissance Milan*. Cambridge, Mass. [etc.] : Harvard Univ. Press, 2013. (I Tatti Studies in Italian Renaissance History)

A könyvben Hayton bemutatja, hogyan patronálta Miksa tudatosan a bécsi egyetemet, és csábított tanárokat az ingolstadti egyetemről Konrad Celtis személyének segítségével. Így érkezett Bécsbe Johannes Stabius (?–1522) és Andreas Stiborius (1464 k.–1515), majd nem sokkal később tanítványuk, a Collimitius néven is ismert Georg Tannstetter (1482–1535). Ők, illetve Tannstetter tanítványa, Andreas Perlach (1490–1551) a bécsi egyetem XV. századi, Johannes Gmunden, Georg von Peurbach és Regiomontanus által képviselt csillagászati hagyományainak folytatói. Közös bennük, hogy mindannyian Miksának, illetve Ferdinándnak dedikálták műveiket, az ő támogatásukat keresték. Hayton vizsgálata során a négy említett asztrológus és a Miksa császár titkára, Joseph Grünpeck (1473 k.–1530 u.) által írt, elsősorban gyakorlat-orientált művekre koncentrált: röpiratokra, egyetemi jegyzetekre, papírból készült csillagászati műszerekre, éves jóslatokra és efemeridákra. Az olvasó nemcsak ezeknek a kevésbé ismert asztrológus-csillagászoknak a munkásságával ismerkedhet meg, hanem a műveik fennmaradt példányait díszítő lapszéli jegyzeteken keresztül betekintést nyerhet abba is, hogy a XVI. század elején a művelt közönség mit, miért és hogyan olvasott. Hayton tudatosan törekszik ezeknek a forrásoknak a kiaknázására.

A szerző az előszóban kritikával illeti azokat a történészeket, akik a történeti asztrológia dokumentumait a politikai környezettől elkülönítve vizsgálják. Hayton ennek megfelelően az említett bécsi asztrológusok műveit Miksa politikai céljainak és propagandájának tükrében értelmezi, és tudatosan csatlakozik a kora újkori uralkodók propagandáját vizsgáló szerzők (*Peter Burke, Larry Silver, Karl Vocelka*) munkásságához, amit kiválóan ismer. A mű fő állítása röviden megfogalmazható, és ugyanaz, amit már a *Bylica iudicium*ait vizsgáló tanulmányai is sugalltak: az uralkodó és az asztrológus-csillagász között olyan, mindkét fél számára előnyös együttműködés jött létre, melynek során az asztrológus elismerést kapott a szaktudásáért, és ezért cserébe a propaganda-gépezet elemeként írásaival az uralkodó politikai céljait támogatta. Ugyanakkor a vizsgált asztrológiai művek technikai, matematikai aspektusai kívül esnek a szerző érdeklődésén, erről az olvasó semmit nem tud meg.

Hayton stílusának másik jellegzetessége, hogy a forrásokban rejlő ellentmondásokat és problémákat következetesen elrejt az olvasó elől. Ezekkel még a történész olvasó is csak akkor szembesül, ha maga is megvizsgálja a forrásokat. Ennek egyik magyarázata az a feltételezés lehetne, hogy Hayton a könyvet az érdeklődő nagyközönségnek szánta. Ám számos esetben olyan információkat nem ad meg az olvasónak, amire pontosan egy kívüllállónak

lenne szüksége. Például nem említi meg, hogy „Almansor” nem egy asztrológus neve, hanem a XI. századi kalifáé, akinek az aforizmagyűjteményt ajánlották. A *Centiloquium* néven ismert másik aforizmagyűjteményről végig úgy ír, mintha az valóban Ptolemaiosz munkája lenne, pedig a számos problémát felvető forrással foglalkozó szakirodalom abban az egy tényben egyetért, hogy nem Ptolemaiosz eredeti művével van dolgunk. Ezenkívül az asztrológus „Haly” nevét anélkül használja, hogy elárulná az olvasónak, hogy a három azonos néven ismert arab asztrológus (’Alī ibn Ahmad al-’Imrānī al-Mausilī, Alī ibn abī al-Rijāl, ’Alī ibn Ridwān) közül melyikről is van szó. A szerző kiválóan ismeri a szakirodalmat, így ezekkel a tényekkel tisztában kell lennie. A szakterület ismerői számára ezek közhelyek, de a nem történész olvasót megzavarhatja a magyarázatok hiánya. Hayton elsődleges célja tehát az, hogy ellentmondásoktól mentes, olvasmányos narratívát, könnyen érthető szöveget adjon az olvasó kezébe, és ez maradéktalanul sikerül is neki. Ugyanakkor éppen ezért a mű struktúrája és érvelése kiszámítható és megjósolható; semmilyen meglepetést nem tartogat.

Az olvasmányosra csiszolt szöveg azonban nem csak hátrány lehet: Hayton ugyanis elkerült több olyan problémát, amivel számos korábbi szerzőnek nem sikerült megbirkóznia. Élvezetes és koherens asztrológia-történeti monográfiát írni ugyanis nem is annyira könnyű. Laura Ackerman Smoller *History, Prophecy, and the Stars. The Christian Astrology of Pierre D’Ailly, 1350–1420* című könyvében⁵ például gyakran bocsátkozik ismétlésekbe. Anthony Grafton *Cardano’s Cosmos. The Worlds and Works of a Renaissance Astrologer* című monográfiája⁶ kifejezetten vontatottta sikerült, Steven Vanden Broecke *The Limits of Influence. Pico, Louvain, and the Crisis of Renaissance Astrology* című műve⁷ pedig annyira inkoherens, hogy az egymást követő fejezetek önálló tanulmányként is megállnák a helyüket. Hayton könyve ebből a szempontból üdítő kivétel a nehezen olvasható asztrológiatörténeti monográfiák sorában.

A könyv témája felkínálja a magyar udvar viszonyaival történő összehasonlítás lehetőségét. Egyrészt Miksa és a bécsi egyetem oktatóinak kapcsolata azt bizonyítja, amire a középkori magyar történelem sajnálatos módon nem kínál példát: hogy az uralkodónak megéri támogatnia az egyetemet, ha másért nem, hát azért, mert az indirekt módon politikai céljait szolgálhatja.

5 Laura Ackerman Smoller: *History, Prophecy, and the Stars. The Christian Astrology of Pierre D’Ailly, 1350–1420*. Princeton : Princeton University Press, 1994.

6 Anthony Grafton: *Cardano’s Cosmos. The Worlds and Works of a Renaissance Astrologer*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1999.

7 Steven Vanden Broecke: *The Limits of Influence. Pico, Louvain, and the Crisis of Renaissance Astrology*. Leiden : Brill, 2003. (Medieval and Early Modern Science; 4.)

A másik figyelemre méltó szempont az asztrológia iránti érdeklődés alakulásának ellenkező irányú tendenciája: a Habsburgok udvarában felemelkedőben volt a diszciplína csillaga, ezzel szemben Ulászló, aki megörökölte Mátyás könyvtárát, műszereit és asztrológusát, nem mutatott iránta érdeklődést. Mindezt nem a mai kor szemszögéből kell megítélnünk: az asztrológia (a területet ért támadások ellenére) a XV–XVI. században még elfogadott természettudományos módszernek számított, és szoros kapcsolatban állt a csillagászáttal és a matematikával.

A fenti kritikus megjegyzések ellenére az olvasó egy szakirodalmi és forrásbázisát tekintve teljesen megalapozott, informatív és tanulságos művet vehet kézbe, mely minden bizonnyal ugyanúgy az asztrológiatörténeti szakirodalom mindenki által ismert és idézett tagjává válik majd, mint Smoller, Grafton, Vanden Broecke és Azzolini fent említett művei.

Darin Hayton: *The Crown and the Cosmos. Astrology and the Politics of Maximilian I.* (A korona és a kozmosz. Asztrológia és politika I. Miksa császár udvarában) Pittsburgh, Pa. : Univ. of Pittsburgh Press, cop. 2015. 312 o.

Veszprémy Márton

Németalföldi művészetexport Észak- és Kelet-Közép-Európában

A tanulmánykötet a későgótika és korareneszánsz németalföldi mestereinek külföldön fellelhető vallásos témájú alkotásait, illetve a németalföldi művészet közvetett hatását vizsgálja. A kötet négy nagyobb téma köré rendezi a tanulmányokat. Az első rész a németalföldi exportra szánt műalkotások előállítási körülményeit, a művek helyhez (műhely, mester) és időhöz való kötésének nehézségeit, illetve egy speciális anyag, az alabástrom felhasználását a németalföldi szobrászatban, mutatja be. A második és a harmadik rész a németalföldi XIV–XVI. századi művészet megjelenését és hatását vizsgálja Németalföldtől földrajzilag meglehetősen távoli helyeken: a Balti-tenger vidékén és Közép-Kelet-Európában. A negyedik rész egyetlen tanulmánya a németalföldi világi festészet egy egészen sajátos ábrázolásmódú alkotását elemzi részletesen.

A kötet tanulmányai képekkel gazdagon illusztráltak, bár a folyószövegbe csak fekete-fehér képek kerültek, a kötet utolsó részében a szövegekben elemzett legfontosabb alkotások kiváló minőségű színes fotói is helyet kaptak. A könyv legvégén hely- és személynév mutató található.

A XIV–XVI. században németalföldi műhelyekből kikerült és Európa más részein is fellelhető alkotások túlnyomó része vallásos témájú volt. A németalföldi exportra szánt művek elsősorban retablók (szobrokkal gazdagon díszített, gyakran akár a szentélyboltozatig is felérő oltárképek, oltártáblák) voltak. Ezek a műalkotások a későgótika korában elsősorban brabanti műhelyekből jutottak el Európa számos pontjára. A retablók elkészítése rendkívül költséges és anyagigényes volt, nagy szaktudást igényelt, szállításuk és összeszerelésük komoly logisztika kihívások elé állította a korabeli mestereket. *Ulrich Schäfer* tanulmánya a megrendelés, elkészítés és kiszállítás rendkívül összetett és a korabeli viszonyok között igen nagy kihívást jelentő feladatának megoldási útjait mutatja be. A külföldre szállított munkák között találunk jó néhány általános tematikájú, bármilyen környezetben felállítható művet, de a németalföldi mesterek igen gyakran egyéni kívánságokat

is figyelembe vettek. A tanulmány írója arra is felhívja a figyelmet, hogy egy megrendelés leadása és elfogadása komoly bizalmi viszonyt feltételezett a felek között, hiszen a megrendelők sokszor nagy összeget fizettek ki előre a mesternek, de természetesen a mestert is kötelezte az adott szó, ha tehette, akár személyesen is részt vett a retabló felállításában, bár ez inkább csak a földrajzilag közelebb fekvő helyekig volt általános gyakorlat. A festő és szobrász céhek társadalmi funkciójába, karitatív tevékenységébe is bepillantást nyerhetünk, ugyanis Antwerpenben még arra is volt példa, hogy a mester váratlan halála esetén a céhtagok közösen végeztek el a munkát azért, hogy az özvegyet és az árvákat az eladósodástól megvédjék. A szállítási határidőket Antwerpenben nagyon komolyan vették, ha csúszásban voltak, akár más műhelyek segítségét is igénybe vehették. Ennek nyomai mutatkoznak meg egyébként a retablók egyes részei között fellelhető – akár igen jelentős – stílári különbségekben is.

Ria De Boodt tanulmánya a dél-németalföldi szobrászati központok ismertetőjegyeit elemzi a későgótika korában. A fametszett retablókon többször is láthatunk ún. mesterjegyeket, melyek használatát majd a XV. század közepétől tették kötelezővé a brabanti városokban. Ilyen jel például Antwerpen város címere a várral és két kézzel. Ha egy ilyen feltűnik például a kereten, az egyértelműen bizonyítja a keret antwerpeni eredetét. Sokkal nehezebb viszont az alkotásokat konkrét műhelyhez vagy akár egy konkrét mesterhez (esetleg mesterekhez) kötni. Bár a XV. század közepétől a XVII. század elejéig antwerpeni mesterek nevei ismertek, de nehéz őket – néhány kivételtől eltekintve – konkrét munkákhoz kötni. Mechelenben is számos alkotás készült a későgótika korában, de ezekről még kevesebbet lehet tudni. Az itteni mesterek, bár ellátták két „M” betűvel a munkáikat, hogy a felhasználó festék minőségét igazolják, a szobrokat gyakran antwerpeni vagy brüsszeli stílusban készítették, így az alkotásokat konkrétan Mechelenhez kötni még sokkal nehezebb. Az is elképzelhető, hogy több részletben és több helyen készült egy retabló, például a faragott figurák Brüsszelben, az oltár szárnyainak festményei pedig akár Nürnbergben.

Kim W. Woods egy Németalföldön ritkábban használt anyag, az alabástrom alkalmazását mutatja be a szobrászatban. A németalföldi szobrászatban főleg fát használtak, az alabástromot importálták, bár ez bizonyos fafajtákra (pl. balti tölgyfa) is igaz volt. Az is világosan bizonyítható, hogy a brüsszeli szobrászcéhek szabályzata engedte mind a fa, mind a kő megmunkálását. Az alabástrom oltárdarabokról kevés dokumentum maradt fent, a figurák németalföldi eredetét a stílusjegyek bizonyítják, akár szoborcsoportokról, akár önálló szobrokról van szó. Itáliába, Schleswig-Holsteinba, Franciaor-

ságba, Lengyelországba jutottak el alabástrom szobrok. Bár az alabástrom figurákat készítő mester kilétéről csak találgathatunk, a szakirodalom Rimini mesternek nevezi, és egy Rimini melletti templom alabástrom alakjainak készítőjével azonosítja. Az alabástrom szobrokat is alkalmazó retablók földrajzi helye, a dizájn összehasonlítása a fából metszett németalföldi oltárokkal, bizonyítja, hogy a Rimini mester és tanítványai munkái, valamint számos más oltárkép is Németalföldről származik: Rimini mester munkásától kezdve az alabástrom faragók kifejezőbb, hétköznapiabb megközelítést alkalmaztak, ami jórészt a németalföldi faoltárok felfogására vezethető vissza.

A tanulmánykötet következő része a németalföldi művészet észak-európai elterjedésének legújabb eredményeit és az ezzel kapcsolatban folytatott szakmai vitákat tárja elénk. Az egész fejezeten átível a stockholmi Szent Miklós templomban (Storakyrkan) található Szent György és a sárkány szoborcsoport eredetének kérdése, melynek legújabb értelmezését *Peter Tångeberg* adta 2009-ben megjelent könyvében.¹ A szoborcsoportot – az eddig általános vélekedés szerint lübecki mester, Bernt Notke munkája helyett – németalföldi eredetűnek tartja. Tångeberg munkássága a Svédországban (részben Skandinávia más területein is) található XIV–XVI. századi vallásos témájú munkák származásának is új értelmezési irányt ad. Első tanulmányában külföldi, elsősorban vallásos témájú munkák eredetét vizsgálja, melyek jórészt egyházi, családi vagy kereskedelmi kapcsolatokon keresztül érkeztek a mai Svédországba. Több fából faragott szoborról (pl. Ülő Madonna) azt feltételezi, hogy külföldi minta alapján, de hazai mesterek készítették. Németalföldi eredetűek többek között a västeräsi egyházmegyében többfelé található önálló faszobrok, melyek korábban esetleg egy oltár részét képezték. Uppsala környékén francia és dél-németalföldi munkákra lehet következtetni (esetleg francia vagy dél-németalföldi mesterek által helyben készített alkotásokra). A västeräsi dómban szintén három németalföldi retabló látható. Összesen mintegy 40 brabanti retabló található mindenfelé Svédországban, főleg kis falusi templomokban, legészakabbra, Luleåban, kb. 100 km-re délre az északi-sarkkörtől látható egy antwerpe-ni négy méteres korpusz. Észak-Németországból, főleg Lübeckből számos alkotás találta meg az útját Svédország több részére (Vadstena, stockholmi Szent Miklós templom), sőt az is elképzelhető, hogy lübecki mesterek akár hosszabb-rövidebb időt is eltöltöttek Svédországban. Több bizonyítéka is

1 Peter Tångeberg, *Wahrheit und Mythos. Bernt Notke und die Stockholmer St.-Georgs-Gruppe. Studien zu einem Hauptwerk niederländischer Bildschnitzerei*. Ostfildern, 2009 (Studia Jagellonica lipsiensia, 5.)

van annak (például svédországi szentek ábrázolása az oltáron), hogy a re-tablókat konkrét megrendelésre készítették németalföldi mesterek.

A következő három tanulmány (*Kerstin Petermann, Jan Friedrich Richter és Peter Tångeberg*) egy – hiányos források miatt – ma már nehezen rekonstruálható lübecki művész, műkereskedő, Bernt Notke alkotásait és tevékenységét mutatja be a legújabb kutatások alapján, és az elkövetkező évek Skandináviába irányuló műkereskedelem-kutatás irányvonalát is megszabja. Petermann – a szakirodalom szerint – a Notkénak tulajdonított Balti-tenger környékén fellelhető munkákat elemzi (Tallin, Aarhus, Lübeck), és arra a következtetésre jut, hogy ezeken számos németalföldi stílusjegy található.

A kötet szerkesztői két egymással élesen szembenálló álláspontnak adtak teret, amikor egyazon kötetben és egymás után közölték Richter és Tångeberg tanulmányát. Richter *A Wahrheit und Mythos* című 2009-es Tångeberg-féle tanulmányra reflektál, míg Tångeberg Richternek ebben a kötetben közölt írására válaszol. Az olykor személyeskedéstől sem mentes vita minden egyes pontjának ismertetésétől eltekintenek. Tångeberg azon állítása, hogy a stockholmi Storakyrkan Szent György szoborcsoportját nem a lübecki Bernt Notke, hanem egy németalföldi művész készítette, komoly vitát robbantott ki művészettörténész körökben. A többség úgy tűnik, hogy Tångeberg álláspontját elfogadhatónak tartja, míg Richter egyértelműen kétségsbe vonja azt, és a szoborcsoport más művekkel való stíluskritikai összehasonlítása után a Notke műhelyében dolgozó Lütje Möller egyik schleswigi fészületével való hasonlóságát véli felfedezni. Notke eddig ismert szerepét Richter is átértékeli, és úgy véli, sokkal inkább vállalkozó, mint művész volt, aki az igények szerint továbbadta a munkát, vagy határozott időre segédekkel fogadott fel a munka elvégzéséhez, akik akár egymástól függetlenül végezték el azt. A stockholmi munkával kapcsolatban azonban mégis inkább Notkét véli az alkotó mesternek.

Tångeberg *Kilátástalan kutatás? (Ausweglose Forschung?)* című írásában Richter minden egyes pontjára válaszol, illetve saját korábbi megjegyzéseit számos újabb észrevétellel is kiegészíti. Tångeberg saját kutatásait nemcsak stíluskritikai összehasonlításra, hanem helyi levéltári, történeti forrásokra is alapozza. A németalföldi képrombolás (1566) sajnos számos korábbi munkát semmisített meg, így elképzelhető, hogy a stockholmi szobroknak ma már nem lelhető fel az archetípusa Németalföldön, de a németalföldi területekkel gazdaságilag és földrajzilag nagyban összefüggő alsó-rajnai területeken maradtak fenn példák a stockholmi Szent Györgyhoz hasonló munkákra, melyekre vonatkozóan Tångeberg számos példát be is mutat.

Bármekkora hullámokat is keltett művészettörténész körökben Tångeberg munkája, 2016 nyarán, amikor magam is jártam a stockholmi Storakyrkanban, a szoborcsoport elé kitett háromnyelvű ismertető tábla még mindig Bernt Notkét nevezte meg alkotóként...

Tångeberg tanulmánya második részében a Corpus der mittellalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein² című munka második kötetével kapcsolatban fogalmaz meg kritikai észrevételeket. Lübeck túlnyomó szerepét a késő-középkori művészetben kétségbe vonja, véleménye szerint nehezen azonosíthatóak a konkrét művészek, még akkor is, ha a nevük felbukkant egy-egy műalkotáson, nehezen állapítható meg, hogy mennyit adott hozzá a konkrét művész egy műhöz. Másik fontos kritikai észrevétele, hogy a régebbi német szakirodalomban megfogalmazott állítások (művészek azonosítása, korszakolás), többször helytelennek bizonyultak. Véleménye szerint művészet-technológiai vizsgálatok nélkül ma már pontosan sem a mestereket, sem a műhelyeket nem lehet azonosítani, továbbá a svédországi példákkal kapcsolatban sürgeti a svéd szakirodalom bevonását is.

Sandra Braun a lübecki Mária-templomban található 1518-ra datált antwerpeni retabló keletkezési körülményeit, készítőjét, készítőit, illetve az oltár alapítványtevőit vizsgálja. Nehéz az antwerpeni műhelyek munkáit sok specialista együttműködésének a termékeként stíluskritikailag megragadni, így a művészettörténészek hol csak a festményeket, hol pedig csak a szobrokat elemezték. Ez az antwerpeni munka viszont, szokatlan ikonográfiai programot, nagyon összetett összkialakítást mutat. Az 1518-as mestert, aki az oltár képeit festette, Braun ifj. Rombout Gheestben véli felfedezni, aki antwerpeni képfestő, illetve szoborfestő és aranyozó volt, vagyis rendkívüli ügyességgel rendelkezett, valószínűleg ennek is köszönhető a lübecki munka kiváló minősége. A lübecki szárnyasoltár képei, mind a kempeni Anna-oltáré Adrian van Overbeck műhelyéből származnak. Nemcsak a stílári és ikonográfiai összehasonlítás, hanem az infravörösfelvételek is alátámasztják, hogy a lübecki kép alá készített rajz és az Anna-oltár előtanulmányának készített, most Stockholmban őrzött rajz egyazon művésztől származnak. A képek összesen valószínűleg három kéztől valók. Az 1518-as mester inspirációs forrásának az antwerpeni manieristák korabeli nyomtatott grafikáit tekintette: az ikonográfiai és kompozíciós megoldásokat Adrian Van Overbeck műhelyéből leste el, míg az előrajzok Joos Van Cleve

2 Corpus der mittellalterlichen Holzskulptur und Tafelmalerei in Schleswig-Holstein, Bd II. Hansestadt Lübeck. Die Werke im Stadtgebiet. Bearb. von Uwe Albrecht, Ulrike Nürnberger u.a., Kiel, 2012.

műhelyével mutatnak hasonlóságot. Az oltárok festményei és faragott figurái között sok hasonlóság látható, ami felveti az összkoncepcióért felelős művész létét. Az antwerpeni faragott figurák esetében azonban nehéz egyetlen művészt vagy műhelyt megállapítani. Az oltárok alapítványtevői között tehető, gyakran németalföldi vagy ahhoz közeli területekről (pl. Kleve) származó családokat találunk, akik lübecki integrációjuk érdekében a helyi templomokban jelentős alapítványokat tettek. A Balti-tenger nyugati medencéjében többfelé találhatók németalföldi eredetű retablók, többek között Jacob van Utrecht művésznak és műkereskedőnek köszönhetően, sőt ottani megbízói kérése szerint a németalföldi munkákat saját készítésű portrékkal és táblaképekkel egészítette ki.

A harmadik nagyobb rész a németalföldi művészet Kelet-Közép-Európában megmutatkozó hatását vizsgálja. Szemben az észak-európai tendenciákkal, ahol is jónéhány valóban németalföldi eredetű munka lelhető fel, Európa középső és keleti felén lényegesen kevesebb a keletkezése után nem sokkal ide érkezett munka. Sokkal gyakoribb a németalföldi ihletésű alkotás, és néhány esetben maga a németalföldi művész telepedett le hosszabb-rövidebb időre Kelet-Közép-Európában.

Markus Hörsch észrevételei a művészet- és stílusimportnak közép-európai vonatkozásait vizsgálja. Nem sokkal keletkezésük után kerültek ide kizárólag festményből álló triptichonok, azok is elsősorban udvari körökbe, ahol a művész ugyan nem németalföldi volt, de az ottani hagyományt követte, pl. az annabergi Anna-templom oltárképe, vagy a drezdai Gemäldegalerie-ben látható Krisztus elfogatása, mely a wittenbergi választófejedelmi udvar számára készült, egy XV. századi németalföldi festmény másolata lehet, amit valószínűleg egy Jan nevű németalföldi festő készített helyben. A naumburgi dómban látható oltárfestmény, melynek készíttetése II. Gerhard von Goch püspök nevéhez fűzhető a XV. század elején, szintén mutat stílári hasonlóságot a franko-flamand festészettel, sőt a prágai festészettel is, de a festő maga valószínűleg nyugati képzést kapott, majd Közép-Németországban is tölthetett el valamennyi időt. Alabástrom szobrok Németország közepén valószínűleg egy XV. század 40-es éveiben bevándorolt németalföldi szobrász munkái lehettek.

Jiří Fajt tanulmánya a havelbergi dómban található alabástrom reliefek származási helyének megállapítására tett kísérletet. A XIV. századi németalföldi szobrászatról túl keveset tudni, de a franko-flamand városokból sok munka került Párizsba, és jövedelmező megbízások reményében számos németalföldi művész is szerencsét próbált ott, így talán az ő alkotásaik a Párizsból Prágába került alabástromszobrok.

Markus Leo Mock Szászországban, Szász-Anhaltban, Brandenburgban, Mecklenburg-Elő-Pomerániában fellelhető nyolc dél-németalföldi retablót mutat be. A Brabantban készült retablók származási helyét viszonylag egyszerűen meg lehetett állapítani, a felhasznált fa anyaga (tölgy) és a retablók felépítése alapján. A szárnyakat kívül belül képek díszítik, csak a güstrowi kivétel. A keletkezés helyére utaló jelzések is megtalálhatók a retablókon. Brüsszelnek három jegye és Jan Borman neve található a güstrowi és a straßfurti retablókon, az antwerpeni jegy látható a großmehleni Szent György és a Keresztre feszítés, valamint a mittenwaldei és a waasei oltárokon. Valószínűleg Mechelenből származott az 1945-ben tönkretett großschirmai retabló. A Brüsszélből származó wernigerodei retablón nem lehetett brüsszeli jelzéseket találni. A kelet-német tartományokban fellelhető dél-németalföldi oltárok 1470 és a XVI. század első évtizedei között keletkeztek, néhányuk magáncélt szolgált, a többségüket templomokba szánták. A megrendelők között magánszemélyek (pl. kereskedő, templomok támogatói), illetve városi magisztrátusok is voltak.

Arthur Saliger a Habsburgok kormányozta területeken fellelhető németalföldi munkákat és a művészetben érzékelhető németalföldi hatást vizsgálja. A XII–XIV. század között a francia és angol hatás érvényesült, sőt a szerző arra is lát példát, hogy németalföldi szerzők Habsburg fennhatóság alá tartozó területeken található műalkotásokból merítettek ihletet. Példának hozza a bécsi Stephansdomban található II. Albrecht és felsége, Johanna szobrát, melyek hatással lehettek a németalföldi Claus Sluter dijoni karthauzi templomának bejáratánál található egészalakos szoborportrék megformálására, illetve a karlsteini Bárány imádása (1370 körül keletkezhetett) pedig Jan Van Eyck genti oltárképére. Van Eyck diplomáciai úton fordulhatott meg Karlsteinban a burgundi hercegek megbízásából, ekkor láthatta a képet. Karintiai (Pulst, Feistritz an der Drau) faliképek is befolyással lehettek a genti oltárképekre, amiket a Karintián átvezető zarándokút során láthatott Van Eyck. A znojmoi oltárkép Hubert Van Eyck egy korai elveszett munkájával mutat hasonlóságot, amely korai munkára viszont Jean de Beaumetznek, a burgundi herceg argillyi vadászkastélyába készített Passió-ciklusa gyakorolt hatást. A znojmoi oltárkép egyébként az esztergomi Keresztény Múzeumban őrzött Kolozsvári Mátyás 1427-ből származó triptichonját ihlette meg.

A XV. században a németalföldi festészet több híres alkotása is hatással volt a Habsburg fennhatóságú területekre, így többek között a St. Maria am Gestade retabló a Van Eyck testvérek mellett Rogier van der Weyden hatását is tükrözi.

A szobrászatban Nikolaus Gerhaerts von Leyden, észak-németalföldi szobrász nevét kell megemlítenünk, aki Trierben, Straßburgban, majd 1467 és 1473 között Bécsben tevékenykedett. III. Frigyes császár feleségének, Portugáliai Eleonórának a sírlapját, illetve III. Frigyes császár síremlékét faragta ki a Stephansdombban. Gerhaerts nemcsak a szobrászatra, hanem a korabeli osztrák festészetre is hatással volt, erre Schotten mester retablója a legjobb példa, melyen a hasonlóság a figurák arcvonásaiban és ruházatában mutatkozik meg leginkább. Azt is el kell azonban mondani, hogy az említett munkák bár a németalföldi festészet és szobrászat formakincseit viszik tovább, a stílusuk helyben individuálisan fejlődött tovább.

Valószínűleg egy János-retabló része lehetett egykor Krakkóban a Szent Flórián káptalani templomban található Krisztus megkeresztelése szoborcsoport. Jiří Fajt úgy véli, hogy egy németalföldi-felső-rajnai művész alkotása lehet, aki a XV. század 60-as éveiben működhetett a lengyel királyok székhelyén. Valószínűleg Nikolaus Gerhaerts inspirációja érzékelhető ezen a szoborcsoporton. Fajt ezen vélekedése nagy visszhangot keltett a lengyel művészettörténészek körében, többségük kétségbe vonja Fajt állításait, de csak egyikük (*Wojciech Marcinkowski*), aki korábban a doktori disszertációját ebből a témából írta, vállalta a részletes vitát Fajttal. Marcinkowski az oltár készítését későbbre datálja, hiányolja az ezzel kapcsolatos írásos forrásokat, és kétségeit fejezi ki a stíluskritikai összehasonlítással – mint a művészettörténet alappilléreivel – szemben. Fajt tanulmánya gyakorlatilag válasz Marcinkowski kritikai észrevételeire a szoborcsoport keletkezési körülményeivel kapcsolatban, hangsúlyozza a stíluskritika szükségességét.

Benno Baumbauer szerint a nürnbergi Seebalduskirche Adam Kraft Schreyer-Landauer síremlékének Jeruzsálemi bevonulás reliefjén látható VW monogram megegyezik az eichstätti dóm Pappenheim-retablójának Kálvária-hegy jelenetén látható monogrammal. VW Veit Wirsbergerrel lehetett azonos, aki Nürnbergben telepedett le és polgárjogot is nyert. VW művészettörténeti besorolása nehézkes, magát a retablót is talányosnak nevezik. Nehéz a retabló mintájául pusztán egyetlen alkotást megnevezni, mivel németalföldi (brabanti) és dél-német stílusjegyeket is magán hordoz. Talán kézenfekvőnek tűnik az az elgondolás, hogy németalföldi, al-német, esetleg dél-német vándorművész lehetett, aki Straßburgban és Ulmban tanult. *Elizabeth Frank* kifejezetten Németalföld és a Felső-Rajna vidék realizmusát véli felfedezni a művön. A straßburgi székesegyház szószékének figurái és a kereszt alatt látható Istenszülő és Keresztelő Szent János alakjai (melyeket egy bizonyos Maître B készített), formájukat tekintve hasonlóságot mutatnak az eichstätti VW figurákkal, egyértelműen Nikolaus Gerhaerts

tradícióját követik. III. Frigyes Nikolaus Gerhaerts Bécsbe hívásával egyértelműen támogatta a németalföldi-felső-rajnai művészetet. A kérdés, hogy a pappenheimi retablót mennyiben lehet III. Frigyes udvari kultúrájával való érintkezés eredményének tekinteni. Valószínűleg ez a közvetlen érintkezés marginális volt, a valódi kapcsolat sokkal inkább Worms-szal és Straßburggal figyelhető meg.

Az utolsó nagy rész *Ulrike Berger* tanulmánya, mely egy Frankfurti Mesternek nevezett, de valójában antwerpeni művész, valószínűleg Hendrik van Wueluwe Íjászünnepség című munkáját elemzi. A képen az antwerpeni íjász céh tagjai, akik közül került ki a megrendelő is, valamint városi patríciusok, illetve kereskedők, köztük a város legmagasabb tisztségviselői is láthatók. A kép érdekessége, hogy nem a jó hírnév megőrzését, a nemeslelkűséget és szépséget, hanem demonstratíván a laza szokásokat mutatja be, tele szimbolikus utalásokkal, melyek a korabeli néző számára egyértelműek lehettek, de nekünk már magyarázatra szorulnak. A kép a szerelmi kertek témájához tartozik, ahol a gyengédség mellett a bűnt is ábrázolja. A kép elemei a paraszti szatírárt és a fordított világot (pl. a farsang) mutatják be. Az udvari kultúrán kívül a városokban olyan művészet és kultúra alakult ki Németalföldön, amelyik nemcsak tetszeni akart, hanem a világot úgy kívánta bemutatni, amilyennek azt a polgár megélte: valódinak és nem megszépítettnek.

A kötet rendkívül izgalmas olvasmány lehet a németalföldi művészet-történet kedvelői számára, elsősorban az észak-európai hatását tekintve a néhány éve megkezdett új kutatási irány továbbvitelére ösztönzi a művészettörténészeket. Külön dicsérendő, hogy ugyanazon kötetben többféle álláspont kifejtésének is teret adtak (Richter, Tångeberg) a szerkesztők. Tångeberg azon meglátásával, miszerint a művészettörténész szakmának a stíluskritika mellett objektívebb eszközöket is be kell vetnie a művek datálása és összehasonlítása mellett, messzemenőig egyetérthetünk. Reméljük, hogy Németalföld és az európai művészet kapcsolatáról a jövőben még számos értékes írás születik.

Niederländische Kunstexporte nach Nord- und Ostmitteleuropa vom 14. bis 16. Jahrhundert Forschungen zu ihren Anfängen, zur Rolle höfischer Auftraggeber, der Künstler und ihrer Werkstattbetriebe (Németalföldi művészetexport Észak- és Kelet-Közép-Európában. Kutatások az export kezdeteiről, az udvari megbízók szerepéről, a művészekről és műhelyükről) Studia Jagellonica Lipsiensia 15. Hg. Jiří Fajt und Markus Hörsch, Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag, 2014. 351 o. ISBN 978-3-7995-8415-9

A mosoly forradalma a XVIII. századi Párizsban

Meghökkenítő témaválasztás: a mosoly története. Van a mosolynak története? És van szerepe a történelemben a mosolynak? A szerző a mosolyt a XVIII. századi Párizs kulturális termékének fogja fel, és bemutatja társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális és gyógyászati összefüggéseit. *Colin Jones* professzor (Queen Mary University of London, Történeti Tanszék, a Brit Akadémia ösztöndíjasa, a Royal Historical Society volt elnöke) számos könyvet írt a francia történelemről: *The Medical World of Early Modern France*, 1997, *The Great Nation: France from Louis XV to Napoleon*, 2002, és *Paris: Biography of a City*, 2004.

1787-ben a Párizsi Szalonban Madame Vigée Le Brun kiállította az ön-arcképét, melyen az ölében tartja kislányát és miközben mosolyog, kilátszik a foga. A kép botrányt okozott: művészek, műélvezők elítélték mondván, nem való a fogat mutogatni. Ez a festett mosoly indította el a mosoly forradalmát. Tiltakozást jelentett az ancien régime-mel szemben, és úgy vélték, a mosoly megmutatja az egyén jellemét. A nevetés lehetetlen lett volna a fogászat fejlődése nélkül. A XVIII. századi párizsi fogászat világhírű volt. Kérdés, mi a mosoly, és az a jobb portré, amely élethű, vagy az, amelyen a művész elkapta a modell karakterét? A mosolyt fiziológiai szempontból az arc és a szem közelében lévő két izom mozgása hozza létre. A jelenséget az 1862-ben leíró fiziológusról Duchenne-mosolynak nevezik. Nevetni 4-6 hónapos korukban tudnak a csecsemők. A vidámságot a csimpánzok és a kutyák is ki tudják fejezni az arcukkal, állapította meg *Darwin* 1872-ben, megcáfolva vele Arisztotelész és Rabelais tételét, miszerint a nevetés különbözteti meg az állatokat az embertől. A mosoly és a nevetés az emberi kommunikáció egy fajtája, megelőzte a nyelv kialakulását.

A mosoly és a vicSORítás között az érzelmek sokaságát ki tudjuk az arcunkkal fejezni: a mosoly ijeszthet, figyelmeztethet, védhet, elriaszthat, de elősegítheti az együttműködést, az összetartozást, enyhítheti a feszültséget. Közösségi jelenség. Viszonzást vált ki, olykor szinte járványos méretekből. Az a hollywoodi mondás, hogy „mosolyogj, és a világ együtt mosolyog

veled”, ösidők óta érvényes. Sokféle megnyilvánulása inkább tanult, semmint biológiailag meghatározott jelenség. A mosoly kulturális üzenete társadalmanként más-más. Ezért érdemes megvizsgálni, hogy a XVIII. századi francia kultúrában mi volt a jelentősége akkor és ott a mosolynak. 1700 körül csukott szájjal mosolyogtak az emberek, a század végén viszont elkezdődött a mosoly forradalma. Mi történt időközben?

A fogak ancien régime-je

Hyacinthe Rigaud XIV. Lajost ábrázoló festményén (1701) a király teljes uralkodói pompában, kevély testtartással áll azt sugallva, hogy a francia monarchia időtlen időkig fennmarad. A festő megszépítette a valóságot: a király lábikrái izmosak, a piros sarkú cipő magasabbnak mutatja, és a paróka eltakarja a kopaszságát. Üres orcája és ráncos szája azonban elárulja, hogy a királynak nincs foga. Az ancien régime-ben a legtöbb negyven éves ember fogatlan volt. Ennek oka gyermekkori alultápláltság, háború, rossz termés, betegségek lehettek. A foghiányos emberek nem tudtak tisztán beszélni, a megrágtatlan étel emésztési problémát okozott. A fogfájásra nemigen volt orvosság, csak a foghúzás. XIV. Lajos és alattvalói be voltak zárva a fogak ancien régime-jébe.

XIV. Lajos fogatlan, mosolytalan szája a biológia bosszúja volt az időtlenség kellékeiben feszítő uralkodóval szemben. A Napkirályt a spanyol örökösödési háború idején (1701-14) már nem Nagynak, hanem Fogatlan Lajosnak nevezték. A király épp úgy védtelen volt a fogfájással szemben, mint a legszegényebbek. Pedig vagy 80 orvos, sebész, patikus örködött a király egészsége fölött. Az első orvos vigyázott az étrendjére, a szájjápolására (öblítés vízzel és a fog dörzsölése egy szövetdarabbal). Fájós fogát kakukkfű- és szegfűszeg-párlattal, mézzel mosták, de elfogadták, hogy az öregedés a fogak elvesztésével jár. *Galenus* nyomán úgy hitték, a betegséget a testnedvek és valamelyik életfontosságú szerv túlhevülése okozza. Csak egyetlen udvaronc vette észre, hogy a király túl sok édességet eszik, de hiába szólt.

A király jobb felső fogait Antoine Daquin első orvos húzta ki 1685-ben, de egy darabot kiszakított a szájpadról is. Emiatt az ital a király orrán ömlött ki. Az első sebész égetéssel gyógyította össze a lyuk széleit. Az izzó vas iszonyú fájdalmat okozott, de hosszas gyógyulás után a lyuk eltűnt, és Lajos ismét tudott rendesen enni, inni. A király bátran viselte a szenvedést. Abban az időben vagy kihúzták a fájós fogat, vagy csirkeháját, nyúlvelőt és mézet tettek rá, forró törölközőt szorítottak rá, de próbálkoztak szárított

varangyos békaporral is. A foghúzók vásárokon, utcasarkokon „rendeltek”. Rabelais illetlen, humoros stílusban írt róluk. Egyes foghúzók valóságos cirkuszi mutatványt adtak elő, lóhátról húztak fogat egy kard hegyével, vagy egyik kezükkel húztak, a másikkal pisztolyból lőttek. Ferranti például rabszolgánők és hegedűszo mellett két ujjal húzta ki a legmakacsabb rágófogat is. Ők már inkább a *commedie dell’arte* szereplői voltak.

Idővel az orvosi tevékenység a Párizsi Orvosi Fakultás, majd 1667-től a rendőr-altábornagy (!) felügyelete alá került. A régóta praktizáló udvari fogásztól már nem követelték meg a hosszú orvosi szak elvégzését. Az udvar 1683 után Versailles-ban telepedett le. Ekkor 97 iparágat ismertek el, köztük az *opérateurs pour les dents*-eket. Közvetlenül a királytól is lehetett privilégiumot kérni a praktizálásra. Ferranti és más mutatványosok a Pont-Neuf-ön telepedtek le, és árultak szemüveget, gyógyírt, arcfehéritő szert, műlábat, ránceltüntető krémeket. Két másik nevezetes alak volt Tabarin és Mondor, akik foghúzás közben pajzán kérdésekkel szórakoztatták a közönséget. Ezeket a figurákat az elit és a nép egyaránt befogadta, a Pont-Neuf jókedvét mindenki élvezte. Utcasarki halandzsájukat, a foghúzás jelenetét pamfletekben, és a hídra véselt rajzokban is megörökítették.

A fogatlan szájak miatt a közéletben ritka volt a mosoly. A rabelais-i harsány nevetést mérsékeltek. Erről a legékesszólóbban *Castiglione* ír (II Libro de cortegiano (1528), franciául 1537). Csak a nép nevet megvadult kutya módjára, írta. *Laurent Joubert* tanult orvos azt hangoztatta, hogy a nevetésnek a bünt kell támadnia (1579), egyébként pedig a hangos hahota a disznóröfögéshez és a szamárorordításhoz hasonlít. A XVII. századi orvosok szerint a heves nevetés halált is okozhat. *Adrien de Montluc de Cramail* 1630-ban azt írta, hogy a nők nyitott szája más testnyílásukra emlékeztet. A nevetést *Descartes* a gyűlölet megnyilvánulásának tartotta (1649), *Hobbes* pedig úgy vélte, a nevetés a gúny szülötte (1640). A kora újkori skolasztikusok a visszafogott nevetést tartották illendőnek, mint ahogyan *Erasmus* (*De civilitate morum puerilium*, 1530) és *de La Salle* is (*Les Régles de la bienséance et de la civilité chrétienne*, 1703). Erasmus szerint „óriásira nyitni a száját, megmutatni az összes fogat... így a kutya nevet”.

Az udvariasság szabályait a XVII. század vége felé az egyház és állam is fontosnak tekintette. Tiltották például az orr, fül piszkálását, a szem dörzsölését, a körömrágást, a fog piszkálását, hogy csak néhányat említsünk a szerző keresetlen szavakkal leírt illetlenségei közül. A tridenti zsinat előestéjén a Katolikus Egyház fellépett a hedonisztikus viselkedés ellen. Elítélte a plebejus szórakozásokat, a karnevált, a bolondfesztyvált, mondván, ezek a

pogány múlt veszélyes maradványai. Loyolai Ignác azt hirdette: Ne nevesse-tek! Egyedül a szellemi ellenfél rovására volt szabad nevetni. A reformáció és az ellenreformáció tele volt örömtelen gúnyolódással. *Jean-Baptiste Thiers* (Értekezés a szórakozásról, 1686) szerint az istenes ember csak szerény tréfálkozásban vehet részt. *Bossuet* püspök, XIV. Lajos bizalmasa, minden vidám megnyilvánulást elítél (*Maximes et réflexions sur la comédie*, 1694). A viccelődés nem méltó a királyhoz, hiszen Jézus sem nevetett soha – jelentette ki. *Richelieu* bíboros azt tartotta, a jó kormány nagyokat hallgat. Az abszolút monarchia ragaszkodott a csukott száj politikai kultúrájához. XIV. Lajos fiatal korában még táncolt, nevetett, később elkomorodott. IV. Henriktől eltérően, a Napkirály nem tartott udvari bolondot, a nevetés nem tartozott az időtöltései közé. Az udvar légköre egyre komorabb lett, mert a király szeretője, Madame de Maintenon – maga épp olyan fogatlan, mint a király – a világi szórakozásokat kerülő nő volt.

A király példája mindenben nagy hatással volt az udvarbeliekre. Amikor Lajost végbél-fisztula miatt megoperálták, 30 udvaronc kért volna hasonló műtetet, és fel voltak háborodva, amikor az orvos közölte, nincs szükségük operációra. Hogyne utánozták volna a hű udvaroncok uruk arcminimáját, a zárt ajkakát és a visszafogott mosolyt! Castiglione mellett *Antoine Courtin* adott tanácsokat a „honnete homme”, az előkelő ember viselkedéséhez (*Nouveau Traité de la civilité*, 1679). A mozdulatlan arc egyébként is praktikus volt: nem árulta el az érzelmeket a riválisoknak, és a fehérítő arckrém fémtartalma nem jutott be a fogakhoz. A fogak alakjából a személy tulajdonságaira is következtettek: a hosszú fog a nagyevőt, az éles fog a buja személyt jelezte. *La Rochefoucauld* úgy vélte, kevés dolog van az életben, amin nevetni érdemes. A hatalmi harcok, az állásokért tülekedés valóban nem adtak okot a jókedvre. A híres levélíró, *Madame de Sévigné* nem törődött az udvari etikettel, jókedvű kacagása utca hosszat hallatszott.

Az érzékenység mosolya

A régensi korszakban már kevésbé volt nyomasztó a hangulat, ahogy *Watteau* rajzain is látható (Nyolc nő tanulmányfej, 1716). A párizsi polgárság körében divattá vált az érzelmek kifejezése, a mosolygás. Fülöp régensherceg Párizsba költözött, és szabadjára engedte az erkölcsöt, a szellemi nyíltságot, a nevetést, humort, merészséget. A gyermekkirály, XV. Lajos népszerű lett. Utópiák és tervek születtek. A skót *John Law* a gyarmatosítás felé irányította a franciák figyelmét, *Saint-Pierre abbé* a képviseleti kormányzatról, a világbékéről, és egy új, fonetikus nyelvről beszélt. *Marivaux*

szabad szellemű darabjai, cikkei, *Voltaire* briliáns tehetsége, *Montesquieu* A törvények szelleme (1748) és a Perzsa levelek (1721) című munkái felpezsdítették a szellemi életet. A sajtó szabadon működött. *Shaftesbury* grófja olyan társadalomról írt, amelyet nem szomorít el sem az eredeti bűn gondolata, sem Hobbes brutálisan önző dzsungelé, hanem a jóindulat vezet.

A régensi kor hedonista, optimista ideje 1722-ben, Orleans-i Fülöp halálával véget ért. Ekkorra John Law híres pénzügyi rendszere csődbe jutott, és hatalmas válságot okozott; Watteau fiatalon meghalt; Saint-Pierre abbát bolondnak tartották; Marivaux tönkrement; a tiszteletlen *Voltaire*-nek el kellett menekülnie Angliába; és a régensi idő szexuális könnyedségét már nem szerette a közönség. XV. Lajos visszaköltözött Versailles-ba, és beszülyedt a ceremóniák közé. Az udvarképesség követelményét Mme de Pompadourhoz és Mme du Barryhoz igazították. XV. Lajos letörölte az arcokról a mosolyt.

Az udvar ízlésének irányítója *Charles Le Brun* volt. Az Előadás az arcki-fejezésről című munkájában (1668) Descartes nyomán ő is úgy vélte, a lélek a tobozmirigyben rejtőzik, a gondolatok innen kerülnek az agyhoz, s onnan az arcizmokhoz. Arc-tanulmányain a nevetés keserű, megvető. Ekkor Mona Lisa halvány mosolyú portréját tekintették kellemesnek. A szegényeket, fogyatékosokat ábrázolták kilátszó fogakkal, például *Ribera*: Tuskólábú fiú, *La Tour*: Verekedés a vándormuzsikusok között, *Velázquez*: Az udvaribolond. A részek és a gyerekek is teli szájjal nevetnek *Steen*, *Hals* és *Hogarth* alkotásain. *Rubens*nek széles szájjal nevető Demokritosz-képe és Rembrandt nevető önarcképei kivételek.

XV. Lajos idejében vált szokássá mások előtt sírni. A nagy könnyes el-érzékenyülés *La Motte* Ines de Castro című darabjában következett be a színházban. A hösnő két gyermekével együtt könyörög a portugál királynak, ne kényszerítse rá, hogy a szeretője legyen. Az előadáson az összes szereplő és az egész közönség zokogott. Ezután miniszterek, hercegek özönlöttek a színházba, hogy nyíltan megkönnyezhessék a történetet. Divatosak lettek a „könnyes komédiák” (*comédie larmoyante*), *Nivelle de La Chaussée* darabjai. A műfaj lényege valami erkölcsi dilemma volt, ami bőséges könnyontásra adott alkalmat.

Párizs függetlenítette magát Versailles-tól, és saját önálló ízlésének és értékeinek hódolt. A következő időket a könnyeken átszűrődő mosoly, „a lélek mosolya” (*Voltaire*) jellemezte. A könnyes el-érzékenyülés terjedéséhez hozzájárultak az 1740–50-es években *Samuel Richardson* franciául is megjelent regényei, a Pamela, a Clarissza és a Sir Charles Grandison. *Rousseau* ezek hatására írta meg az Új Héloise-t (1761). Morális tanításuk

egy-egy fiatal nő szerencsétlen életéből bontakozott ki, akit az olvasók megsirathattak.¹

John Locke és követői az érzékek szerepét hangsúlyozták. Ez az „érzékelési filozófia” háttérbe szorította Descartes fiziológiáját, a lelket immár anyagtalannak tekintették, amely képes együtt érezni másokkal. Az érzékenység nem felsőbbrendűséget, hanem testvéri érzést, belső jószágot jelzett. Az érzékenység kultusza életre hívta a filantrópiát. Ez különbözött a saját lelki üdvösségért gyakorolt keresztény jótékonykodástól, mert célja a jobb emberi élet megteremtése volt. *Clarissa* mosolya bájos, testvéries, *Julie* haldoklása közben is „mosoly volt a szájakon és könnyek a szemekben.” A könny és a mosoly ragályos volt. *Voltaire* finom „lélek mosolyát” kezdte felváltani az érzékenységnek újfajta, nyitott szájú mosolya. *Greuze* festményein ilyenekkel találkozunk. A könnyes, érzelmes változást fejezte ki Descartes híres mottójának *Mercier*-féle változata: *Fleo, ergo sum* (69.).

A nyílt mosolygás elhozta a fogorvosok idejét. Az 1700-as évek első felében a Pont-Neufön *Le Grand Thomas* minden járókelőnek felajánlotta, hogy kihúzza a fogát. Hatalmas termetű figura volt, vörös kabáttal, pávatollas kalappal, a mellén arany nap-medállal. Egy ekhós szekéren „rendelt”, és trombitával hívogatta az arra járókat. Jó sarlatánhoz illően, gyógyszereket is árult. Bikaerejével a legmakacsabb fogat is ki tudta húzni, legfeljebb a foggal együtt felemelte az egész pácienszt. Versek és színdarabok születtek róla. *Kövér Tamás* a *Dauphin* születése alkalmából két hétig ingyen húzott fogat. Egy ismeretlen költő szerint halála után a pokolba jutott, mert túl kövér volt, hogy a mennybe vezető létrán feljusson. Kifizetődő lehetett a foghúzás, a holmija között 54 ezer livres aranyat találtak.

Ugyanebben az időben egy más fajta fogorvoslás is kezdetét vette Párizsban: *Pierre Fauchard* tudományos megbízhatóságra és megelőzésre törekedett. A Szajna bal partján „rendelt”. A *Le Chirurgien-dentiste* című kétkötetes munkája (1728) volt az első modern fogászati könyv. Leleplezte az olyan kóklereket, akik egy felbérelt csalo szájából előre bekészített fogat emeltek ki. *Pierre Dionis* szintén tiltakozott a szélhámosok működése ellen. 1668-ban a Párizsi Orvosi Fakultástól függetlenítették a sebészeket, és 1731-ben XV. Lajos Sebészeti Akadémiát létesített. Megkülönböztették a „hosszú taláros” akadémiai sebészeket a „rövid taláros” képzetlen borbélyoktól. Ez utóbbiak

1 „Az érzelemkultusz ... következményeként ... áttörték azokat a korlátokat, melyeket a tizenhetedik és tizennyolcadik század merev konvenciói állítottak az emberek közé.” „A „Gefühl”, az érzés magához ragadta az élet minden területe fölött”. Az érzelmeknek szabad folyást engedtek, „Sími illik akkor is, ha levelet kapsz, sími illik akkor is, ha egy könyvet ütsz fel,... az egyetemes könnyhullatás kora ez” Egon Friedel: Az újkori kultúra története IV. Holnap Kiadó, Bp., 1992. 100–101. o.

egy céhbe kerültek a parókakészítőkkel. Idővel a sebészet fogászat, szemészet, epe- és vesekő szakágakra bomlott. Az új fogászoknak csak a saját szakágukból kellett vizsgát tenniük a párizsi sebészczéh tagjai előtt. Az elnevezésük „expert pour les dents” lett.

A fogászati tudomány sikere részben a felvilágosodás szellemi légkörének tulajdonítható. Ekkor léptek fel *Voltaire*, *Montesquieu*, *Galilei*, *Harvey*, *Newton*. Bízta benne, hogy tudás révén javíthatóak a társadalom körülményei. Optimisták, mosolygósak voltak. A filozófusok vidám harcot vívtak a babona, türelmetlenség és tudatlanság ellen. „Veszem magamnak a szabadságot, hogy mindenből tréfát űzzek és mindenben nevessek” – mondta *Voltaire* (89). *Shaftesbury* úgy vélte, ha az emberek barátságosak egymáshoz, megteremthető a civilizáció. *D'Holbach* vidámnak, aktívna, és barátságosnak látta a párizsiakat. 1750-től Párizs valóban a nevetés városa lett. A franciák vidámsága feltűnt az angoloknak, svájciaknak is.

Versailles-ban a diadalmas párizsi mosolynak nem volt helye. Ott még mindig a hierarchia, az érzelmentes merev arc és a távolságtartás volt szokásban. Párizsban kezet ráztak, megcsókolták egymást az emberek, ezzel letörték a társadalmi távolságokat. Önkéntes baráti csoportok jöttek létre. Az előkelő asszonyok szalonjaiban, a kávéházakban, a szabadkőműves páholyokban izgalmas beszélgetések folytak, a parkokban, színházakban, bárókban mosoly, jó humor, és udvariasság uralkodott. A társadalmi érintkezésnek ezek az új formái összefüggtek a párizsi életbe betört üzleti szellemmel. Fellendült a vásárlás, szokássá vált a kávé, tea, cukor, csokoládé fogyasztása, és a dohányzás. Az alsóbb osztályok is öltözködtek, már nemigen lehetett megkülönböztetni a hercegnőt a fejőlánnyól. A nők megjelentek a nyilvánosság előtt. A kávéházakban a főnemesek középosztálybeliekkel vitatkoztak. A társadalmi keveredést elősegítették *Antoine Courtin* és *de La Salle* viselkedéstan könyvei. A nemesség utánózni próbálta az új modort, de olykor erőltetett petit-maitre lett belőle. A „szépség mosolya” megteremtette az erkölcsi egyenlőséget az egyének között. Az udvarias párizsi mosoly már nemzeti vonás lett.

Galiani abbé, nápolyi követ Madame d'Épinay párizsi szalonjának színporkázó szellemességű alakja fiatalon elvesztette az összes fogát, majd egy párizsi fogásztól műfogsort kapott, és újra részt vehetett a felvilágosodás szabad vitáiban. A történet nem kivételes. A XVIII. század vége felé Pierre Fauchard tanítványai már híresek voltak az egész világon. Mária Terézia párizsi fogorvost hívott Maria Antoinette-hez, és George Washington és Casanova is párizsi fogászokhoz fordult. Számos turista utazott a francia fővárosba, hogy kezeltesse a fogát. Mindenki szép foggal akart mosolyogni.

A fogászok egy része sebészként kapott teljes képzést, másik része felügyelet alatt gyakorolta be a szakmát. A komédiások ideje lejárt, a párizsi fogászok tiszteletet vívtak ki maguknak azzal, hogy a hibás kezeléseket mindig bejelentették, és híres, anatómiához értő sebészek ellenőrizték őket. Fauchard tanítványai megtalálhatóak voltak a spanyol, itáliai, holland, német fogászok között is, az angoloknál kevésbé. Fauchard és Dionis elárulták szakmai titkaikat, leírták a fog- és szájbetegségeket, Fauchard 103féle betegségről számolt be. Míg a foghúzó a fájdalom gyors megszüntetését ígérték, Fauchard és kollégái a fog megtartására törekedtek. Fauchard azt tanácsolta, öblítéssel (erre jó a saját vizelet is!), dörzsöléssel, fogpiszkálóval naponta meg kell tisztítani a fogat. A fogászok igyekeztek kellemes környezettel várni pácienseiket: képek a falon, lovak az istállóban, könyvtár, borospince, narancsliget stb. A testnedvek helyett az idegrendszer felé fordultak, és igyekeztek kíméletesen bánni az érzékeny idegekkel. Ferranti idején a foghúzó még az erejére volt büszke, most a „könnyű és ügyes kezű” fogorvos lett híres. A foghúzást már nem a nyilvánosság előtt végezték, és nem szorították le a páciens fejét az orvos térde, vagy a hónalja alá. Biztosították a beteg méltóságát, kényelmét. A pácienseket a város leggazdagabb negyedéből toborozták, a Rue Saint-Honoré közeléből, a Louvre-palota északi oldaláról. Ez volt az elit vásárló negyede, a divat központja, itt voltak a pénzügyi szektor új luxus palotái. Tudomány, ugyanakkor piaci árucikk lett a foggyógyítás. Összefonódott a felvilágosodás boldogságkeresése és a modern üzlet.

A fogfájás a XVIII. század komoly betegsége volt. A sok elfogyasztott édesség és a dohányzás már széles tömegeket érintett. A temetők korabeli leletei bizonyítják, hogy soha nem volt annyira rossz a fogak állapota, mint ekkor. A foghiányos, beesett, eltorzult arcú ember kiszorult a társadalomból. Az utcai foghúzók ezt hangsúlyozva harsányan hirdették magukat, a szakképzett fogászok pedig nyomtatás révén toboroztak pácienseket. A szakmai tevékenységből árucikk lett. Két híres hirdető működött ekkor Franciaországban: az Affiches de Paris és az Affiches de province. Ezen a virtuális piacon összekapcsolták az egészséget és a szépséget. A szentimentális irodalom hasonló gondolatot hirdetett.

Ebben az időben találták fel a fogkefét, amely hamarosan a mindennapi toalett része lett. Sokféle szert árultak a fogtisztításhoz, fogfehérítéshez és a fogfájás enyhítésére is. Nagy mennyiségben adtak el rúzsokat, mert a piros ajkak mellett jobban érvényesültek a fehér fogak. Csak 1781-ben két millió tégely rúzs kelt el. A fogászok jövedelmének jelentős része ilyen cikkek eladásából származott. A Le Roy de La Faudigniere cég laboratóriumában

a tulajdonos halála után 5500 kis üvegcsét találtak. Egy másik fogász nagy mennyiségű vízilófogat halmozott fel, hogy azokból faragjon pótfogat. A szép mosolyú karriereket üzleti vállalkozások szolgálták.

A versailles-i királyi udvarra nem hatott Párizs. A divatos fogászat nem jutott el oda, megtartották a protokollt, a parókaviseletet, a sminkelést. XV. Lajos főleg az Ile-de-France környéki palotákban időzött Madame de Pompadour, később Madame du Barry társaságában. Az arisztokrácia bemenekült Párizsba. Az 1760-as években Winckelmann újjáélesztette a görög szobrok nyugodt, kifejezéstelen szépségét. Jacques-Louis David ekkor szintén neoklasszikus formákkal dolgozott, de 1789 után művészetét a köztársaság szolgálatába állította. 1719-ben Jean-Francois Caperon 30 ezer livre-ért megvette a királyi fogorvosi állást. Kitérte ugyan az uralkodó két fogát, mégis lakást, nemességet és birtokot kapott. Utódai már 120 ezer livre-t fizettek az udvari fogász állásért. A király példájára az arisztokrácia is sebész-fogászt fogadott családjá mellé. A szerző elmond néhány érdekes epizódot a királyi család és az elit tagjainak fogászati eseményeiből.

A XVIII. század végén Párizs a mosoly forradalmában élt, amikor 1789 nagy forradalma már egészen közel volt. XVI. Lajos kénytelen volt összehívni az États Généraux-t, a párizsiak azonban nem ezzel törődtek; Mesmer egészség-terápiája, Le Brun művésznő és Dubois szájsebész alakja foglalkoztatta őket. Madame Le Brun „Vénusz-mosolya” megosztotta a közönséget. Sokan inkább *Quentin de La Tour* portréinak huncut mosolyát szerették, és önarkképét, amelyen demokritoszi grimasszal kineveti az udvari erkölcsöt. *Jean-Baptiste Greuze* zsánerképein érzelmeket kifejező, nyílt mosolyú arcok láthatók, ahogy a Sophie Arnould operaénekesnőről készített *La Tour*-rajzon, és a *Jean-Antoine Houdon*-szobron is. Mme Le Brun sokszor lefestette Marie-Antoinette-et, de mindig zárt szájjal. Egyetlen egyszer ábrázolta en chemise (ingben), sokkolta is vele a művészvilágot.

A Le Brun-portével győzött a mosoly, a természetesség. A közönség nagy gyönyörűséggel nézte a festményt; ezzel a közvélemény birtokba vette az ízlést. A festmény sikerét csak *Nicolas Dubois* találmánya, a porcelán műfogsor közelítette meg. Addig vízilófogat, ökor-, elefánt- és rozmárcsontot használtak, vagy fából faragtak fogat. A rögzítést rugóval próbálták megoldani, de a páciens vagy nehezen tudta csukva tartani a száját, vagy kilökte a rugó a műfogat. Próbálkoztak saját kihúzott és megtisztított fog visszaültetésével is. Javasoltak kutya-, bárány-, kecske- és páviánfogat erre a célra, de leginkább kórházból, harcterről halottakból szereztek be fogakat. Nevezeteseek voltak a Waterloo-fogak, és az amerikai polgárháború halottainak fogai. Előfordult, hogy szegény ember fogát húzták ki, és ültették be

egy gazdag szájába. *Thomas Rowlandson* angol karikatúrista képén például egy kis londoni kéményseprő az áldozat (1787). *Dubois Alexis Duchateau* patikus segítségével kísérletezte ki a kemény porcelán pasztát, amelyhez az 1760-as években felfedezett kaolint használták. *Dubois* a sèvres-i porcelánmanufaktúra dolgozóinak tanácsára viaszmintát vett a páciens szájáról. Ezután megkapta az illetékes tudós orvosi hatóságok jóváhagyását a műfogsorára. Maga is ilyet viselt. Üzletét a királyi palotában nyitotta meg. Ott, ahol 1789. július 12-én *Camille Desmoulins* fegyverbe hívta a párizsiakat a várost körülzáró király ellen. Két nappal később leomlott a Bastille, s vele a Bourbon-monarchia.

A Bastille elfoglalása utáni napokban olyan spontán örömet lehetett látni a párizsiak arcán, mint még soha. Mindenki mosolygott, sírt örömeiben. Véget ért az isteni jogra hivatkozó abszolutizmus, a szuverenitás már nem a monarchát, hanem a nemzetet illette. Úgy tűnt, hogy a mosoly forradalma és a társadalmi-politikai forradalom egymást erősítő folyamat lesznek. Bár az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata nem tartalmaz utalást a boldogságra, mint az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat, de a boldogság új eszméje megjelent Európában. A vidámság azonban hamarosan elmúlt. 1789 júniusában a Nemzetgyűlés határozatot hozott, hogy a viták közben tilos nevetni, a képviselőknek komolyan és méltósággal kell viselkedniük. A humor az *Actes des apotres* című újságban az ellenforradalmi propaganda eszközévé vált. 1792-ben kitört a háború Franciaország és a kontinens országai között, ekkor már nem volt helye a szarkasztikus mosolynak sem. Amint a nemzetgyűlés megfosztotta XVI. Lajost a hatalmától (1792. augusztus 10.), első dolga volt bezárni az ellenforradalmi kiadókat, újságokat. A nevetést nem tűrték meg, de a sansculotte-ok karikatúrái továbbra is gúnyolták az arisztokráciát. Az újságokban *Marat*, *Desmoulins* vezették be ezt a fajta gúnyolódást, és *Hébert* képviselte *Le Peer Duchesne* című lapjában. *Gorsas* a guillotine alatt is mosolygott. A „vesztőhely-mosoly” is politikai ellenállást fejezett ki. *Mme du Barry* kétségbeesetten rimánkodott a verpadon, *Malesberes* nyugodtan, bátran ment a halálba. *Henri Sanson* hóhér tisztelettel szólt a sok-sok bátor vidéki magiszterről, akit ki kellett végeznie. *Sansont* a mosolyuk zavarta nagyon. Különösen megindító volt az asszonyok mosolya. *Charlotte Corday*, *Lucile Desmoulins* és a király *Erzsébet* nevű nővére sugárzó arccal hajtotta fejét a guillotine alá. A terror következtében a forradalmárok komolyságba merevedtek. *Robespierre*-t sosem látták mosolyogni, a grimaszait súlyos arcrángás okozta. *David* sem tudott mosolyogni egy ajakdaganat miatt. *Hébert* nagyon jól mulatott *Gorsas* haldoklásán, de a saját kivégzésén szánalmasan nyafogott. *Danton* a verpad lépcsőin is ugratta kivégzésre váró társait.

Thermidor 9-dike, Robespierre és társainak kivégzése némi enyhülést hozott ebbe a könyörtelen politikai kultúrába. A terror meghátrált. A thermidori és a direktóriumi rendszer (1794-99) idején helyreállították a polgári társadalmat, és a gazdagok ünnepeltek. A mosolyhoz azonban nem tértek vissza, ellenforradalmi jelentést tulajdonítottak neki, és nem tekintették a politikai helyzethez illőnek. Napóleon idején az érzelmes mosoly szintén elfogadhatatlan volt.

1778-ban jelent meg *Johann Caspar Lavater* svájci lelkipásztor *Physiognomical Fragments* című munkája. A könyv számtalan kiadást ért meg. Lavater szerint a test szilárd részei, a fogak, a koponya csontjai többet mondanak a karakterről, mint a száj. Ezzel a mosoly forradalmának megszűnt a létjogosultsága. Lavater megmérte, összehasonlította a fej csontjait (craniometria), és lerajzolta őket. A koponyacsontok alakjából, méretéből erkölcsi és értelmi különbségekre következtetett. Erre épült *Peter Camper* és *Johann Blumenberg* fajtudománya, amelynek sötét árnyéka rávetült a XIX. és XX. századra. Az embereket faji típusokba osztották. A kaukázusi típust a sor elejére, az afrikait a végére sorolták. Lavater a nőket is alacsony rendűnek nyilvánította. Lavater determinált univerzumába nem illett bele sem a forradalom, sem a mosoly.

A mosoly forradalmán túl

Dubois de Chéman és Madame Le Brun a terror elől Londonba menekültek. A festőnőt ezért a franciák árulónak tartották. Dubois Párizsban manufaktúrát, majd Londonban, a Sohoban boltot nyitott. A francia emigránsokból és a hugenották leszármazottaiból nagy klientúrát épített ki. A napóleoni háborúk végén az emigránsok visszatértek Franciaországba, de a fogászok Londonban maradtak. 1816-ban Dubois 12 ezer fogsort adott el, utódai pedig félmillió fogsort exportáltak Párizsból, ahol továbbra is prosperált az üzletág.

Rowlandson gúnyos rajzokat készített a hamis frizurájú, hamis fogsorú fejeikről. A mosolygó száj lassan grimasznak tűnt, és baljóslatú hangulatot keltett. A XVIII. század közepén született meg ugyanis Angliában az irodalmi gótika, a rémregény műfaja. Fő képviselője *Horace Walpole* volt. A *Gothic Story* (1764) című munkája őrzöngő próza, izgalom és rémület, omladozó kastélyok, egzotikus helyek, földalatti folyosók, fullasztó és perverz szexualitás stb. Walpole mellett *William Beckford*, *Matthew Lewis* és *Anne Radcliffe* voltak e zsáner művelői. Ez a stílus megjelent a franciáknál is a melodrámban, és az érzékenység mosolyát vérfagyasztóvá változtatta (*Charles Nodier* és *Guilbert de Pixérécourt*). *Sade* márkí pornográf regé-

nyei fekete paródiái voltak Richardson és Rousseau érzelmes regényeinek. Sade azzal magyarázta a francia fekete regény keletkezését, hogy Párizsban a rettenetes valóság túltett a regényen. A melodráma és a gótikus roman noir alakította az 1794 utáni generációk hangulatát. Az emberek *Honoré-Jean Riouffle* Egy börtönlakó emlékei című könyvét olvasták, és arról vitatkoztak, vajon a levágott fejek arca mit fejezett ki. Ez már *Mary Shelley* rémregényének, a Frankensteinnek az előzménye. – Jones professzor egyéb borzalmakról is ír, és rámutat, hogy Madame Le Brun mosolyától hosszú volt az út a terror idején eltorzult szájakig.

A forradalom után már senki nem törődött az egészséges szájápolással. A párizsi fogászok nehéz anyagi helyzetbe kerültek. Az egyetemeken átszervezték az orvostudományt, de a fogászatnak nem volt benne hely. Bárki gyógyítási engedélyt vásárolhatott. Ezért a képzett fogászok háttérbe szorultak. A XVIII. században felhalmozott fogászati tudás eltűnt, a fogászat üzletté vált, a francia szájakat ismét elhanyagolták.

Napoleon maga merev, hajthatatlan személy volt. Napi toalettje kifogástalan volt, használt fogkefét, bár Szent-Ilonán már kihullt a foga. A művészetben a neo-klasszikus formákat kedvelte. Jacques-Louis David Napoleont teátrális pózban, mosoly nélkül festette meg. A mosolytalan viselkedés elterjedéséhez hozzájárult, hogy a XIX. század elején a férfiak a színes öltözetek helyett sötét ruhát öltöttek, amihez nem illett a mosolygás.

Az egykori francia szájápolásból a fogkefe és a fogpor maradt meg. Beauvais környékén virágzó fogkefe-manufaktúrák létesültek, és nagy exportot bonyolítottak le. A párizsi fogászok egykori nemzetközi hegemoniája azonban odalett, a szájápolás szakmai infrastruktúrája megsemmisült. A XIX. század közepén Amerika vette át a vezető szerepet, a Le Chirurgien-dentiste-t majd csak 1961-ben adták ki újra.

Az érzékenység kultusza, a fogászat műtéti és elméleti fejlődése és a társadalmi, politikai forradalom csak Párizsban volt egyszerre, egy időben együtt, ezért egyedül Párizsban bontakozott ki a mosoly forradalma. A jelenség ott is egyszerinek, átmenetinek bizonyult. A közéletben hamarosan kihuny a mosoly, és csak a XX. század közepén tért vissza a nyilvánosságba, de már hiányzott belőle a forradalmi várakozások nyílt öröme.

A szerző az utószóban a jelenkor mosolyáról gondolkodik. Megállapítja, hogy a franciákkal ellentétben az angolok, főként a pre-raphaeliták szívesen ábrázolták a nyílt mosolyt. A modern művészetekben kevés a mosoly. *Edvard Munch* Sikoly című alkotásának hatására (1893) expresszionisták, dadaisták szürrealisták hangsúlyozták a nyitott száját, de grimaszt, csúfolódást vagy a rémregények rettenetét fejezték ki vele.

Viktória angol királynőt a hivatalos képein komornak festették. Egyedül Winterhalter német festő egyetlen képén mosolyog kissé nyitott szájjal, (1843), de ezt a festményt egyedül Albert herceg láthatta. Winterhalter Eugénie császárnét is mindig szorosan csukott szájjal festette meg. Amikor megjelent a fényképezés, mindig komoly arcokat ábrázoltak. Ez érthető, mert a hosszú expozíciós idő alatt a mosoly kínos vigyorra változott volna. Változást 1880 és 1900 között a fejlett kamera-technológia hozott (zseltatinos száraz lemez és kézben vihető fényképezőgép), ezzel mozgás közben is lehetett fényképezni. Ezeken a fotókon már kifejező az arc. Tömegesen lehetett fotót készíteni. De még így is sok idő telt el, amíg fesztelenül pózoló alanyokat, vízbe ugrót, bicikliről leesőt meg tudtak örökíteni. *Alphonse Bertillon* Párizs rendőrfőnöke jött rá, hogy a fotó a törvényszéki orvostanban emberek azonosítására, bizonyításra is használható.

A XX. században a film volt nagy hatással az ábrázolásra, az életmód megörökítésére. A I. világháború előtt a hollywoodi filmstúdiók ontották a sztárok képeit. Ezeken, főleg a nőkön, kötelezően ott a mosoly. A két világháború között már a politikusok és a magánemberek is szívesen fényképezkedtek. 1945 után a hirdetés és a népszerűsítés pszichológiája lendítette fel a vizuális ábrázolás piacát. Úgy tűnt, egy mosollyal minden eladható. Dale Carnegie milliomos például ezt hirdette. Charles de Gaulle kivétel volt, őt soha nem látták vidám arccal. A szép mosoly és az ép fogak hatalmas üzleti sikert hoztak a fogorvosoknak, elsősorban Amerikában.

A semmitmondó, sokszorosított hirdetéseket gúnyolta ki *Andy Warhol* azzal, hogy laposra nyomott konzervdobozokat fényképezett, majd Marilyn Monroe diptichonján megmutatta, hogy egy karakterisztikus sztár éppen úgy sokszorosítható, mint a konzervdoboz. A mosoly megmaradt a XXI. század elején is, sőt növekedett a jelentősége.

A könyv irodalomjegyzékkel, magyarázatokkal, a képek jegyzékével és névmutatóval zárul.

Colin Jones: *The Smile Revolution in Eighteenth Century Paris* (A mosoly forradalma a XVIII. századi Párizsban) Oxford University Press, Oxford, 2014. 231 o. ISBN 978-0-19-871581-8

Fodor Mihályné

Tanulmánykötet Fazekas István, a Bécsi Levéltárban dolgozó magyar munkatárs tiszteletére

2014-ben Fazekas István, a bécsi magyar levéltári delegátus számára életének újabb nagy fordulópontjai érkeztek el, ezért is tisztelegtek előtte több tucatnyian az alább bemutatandó kötettel. *Szabó Csabának*, a bécsi Balassi Intézet – Collegium Hungaricum akkori tudományos igazgató-helyettesének előszavából megtudhatja az olvasó, hogy Fazekas István az 50. születésnapját ünnepelte, nem mellesleg pedig a 19. évét töltötte az osztrák főváros levéltárában, így az ottani szolgálata a végéhez közelít. Szabó Csaba mellett *Méhes Márton*, a Balassi Intézet – Collegium Hungaricum 2010–2015 közötti igazgatója, *Ujváry Gábor*, a Veritas Történetkutató Intézet kutatócsoport-vezetője, illetve a szerkesztők méltatják egy-egy rövid írásban az ünnepelt szakmai és emberi erőit.

A kötet összesen 40 közleményt tartalmaz. Mivel a szerzők nevének, illetve a tanulmányok címének közlése önmagában is szétfeszítené az ismertetés kereteit, ezért csak általános megjegyzésekre és néhány írásmű kissé részletesebb bemutatására nyílik tér. A kiadványban a történetészcéh „nagymesterei” mellett öröndetes módon a fiatalabb generáció is lehetőséget kapott a megnyilatkozásra, ami jól mutatja azt is, hogy a pályájuk elején álló szakemberek is képesek magas színvonalon, friss szemlélettel alkotni, nem mellesleg pedig – mivel a szerzők bécsi levéltári anyagot is felhasználnak – az is bebizonyosodik, hogy a történészek sokat köszönhetnek Fazekas István segítségének. A 40 tanulmány széles időkeretet fog át az Anjou-kortól egészen az 1970-es évekig; a kora újkor történetével foglalkozó munkák szerepelnek hangsúlyosan a gyűjteményben, hiszen a középkorról 6 tanulmány szól, míg a XVI. századról 4, a XVII-ről pedig 14. A XVIII. század eseményeit 6 írás elemzi, a XIX–XX. század történéseit pedig 10 szerző térképezi fel. A kötetben általában rövidebb közleményeket, forrásközléseket olvashatunk, s kevesebb a hosszabb lélegzetű tanulmány, de aki legalább néhányat elolvas e cikkek közül, az megbizonyosodhat arról, hogy néhány lapnyi terjedelemben is magvas

mondanivalót és új kutatási eredményeket lehet a közönség elé tární. A „hagyományos” köztörténeti témák mellett az olvasó művelődéstörténeti (a laczunási Anjou-kori kincslet), egyháztörténeti (a református prédikátorok üldöztetése a XVII. század 70-es, 80-as éveiben), kapcsolattörténeti (Mindszenty József bíboros beszélgetései Franz König bécsi érsekkel) vonatkozású tanulmányokkal is megismerkedhet, de hosszasan lehetne ecsetelni azt a gazdagságot, amit a csupán a tartalomjegyzéket áttanulmányozó érdeklődő is azonnal észrevehet.

Az alábbiakban néhány írásműre szeretnék részletesebben kitérni. *Oross András* izgalmas időszakba, a XVIII. század legelejére kalauzolja el olvasóit (*Das Kriegsbudget der Habsburgermonarchie für das Kriegsjahr 1700–1701*). A kevésbé feltárt hadi költségvetéssel kapcsolatban megállapítja, hogy 1697 után a hadi terheket az addig külön jogállást élvező Magyarországra is igyekeztek kivetni, s hogy a katonai kiadások 31 százalékát egyedül Magyarország állta. Ezen túlmenően azonban tanulmányának legfontosabb mondandója az, hogy az országot a kormányzat a pénzügyi igazgatás terén még erősebben integrálni akarta a monarchiába, azaz nemcsak az anyagi terhek voltak jelentősek, hanem a magyar rendek a függetlenséget is veszélyeztetve érezhették.

Szilágyi Márton az *Ein ungarischer Schriftsteller im thesesianischen Wien: Georg Bessenyei* című tanulmányában újraértelmezi mindazt, amit a magyar irodalomtörténet Toldy Ferenc nyomán a testőrirókról idáig vallott, s a csoport létrejöttében és működésében Bessenyei Györgynek tulajdonít alapvető jelentőséget. Az író Bécsben a magyar nyelvű irodalom egyik központjává akarta tenni, s Szilágyi Márton szerint mindent ennek rendelt alá, interpretációja szerint Bessenyei még áldozatokra is kész volt (pl. katolizált). A szerző annak a véleményének is hangot ad, miszerint Bessenyei irodalmi tevékenysége szorosan összekapcsolódik a testőrséggel, és pozícióját nem lehet csupán magyar nyelvű munkásságának kontextusában értelmezni, figyelembe kell venni német nyelvű alkotásait is.

Kohút Sára a reformkori dohánymonopólium történetének egy szeletét ismerteti meg az olvasóval (*Randnotizen zu einem Hofprotokoll aus 1845 – die Einführung des Tabakmonopols in Ungarn*). Kiindulópontja az az elfeledett tény, hogy az 1840-es években Magyarország az egyik legjelentősebb dohánytermelő ország volt Európában, ám a kormányzat az árakat nem tudta a világpiaci szint alatt tartani, ezért Magyarországon is be akarta vezetni a monopóliumot. A szerző egy 1845. évi udvari jegyzőkönyv alapján kimutatja, hogy mindez nemcsak gazdasági kérdés volt, hanem politikai is, hiszen meg kellett volna szüntetni a nemesség adómentességét, ami viszont

tiltakozási hullámot váltott ki. A magyar rendek oppozíciója azonban e téren is csak átmenetileg bizonyult sikeresnek, hiszen 1850-ben a berendezkedő neoabszolutizmusnak sikerült meghonosítania a dohánymonopóliumot.

Zakar Péter egy tábori főlelkész, Czigler Ignác életének fordulatokban gazdag időszakával ismerteti meg az érdeklődőt az *Ein Brief von Ignaz Czigler über die Rückoberung der Festung Ofen (1849)* címet viselő írásában. Röviden feltérképezi az egyházi pályafutását, s megtudhatjuk, hogy habár Czigler együttműködött a Batthyány-kormánnyal, de 1849 elején a parancs ellenére is Budán maradt, újra hűséget esküdött az uralkodónak, majd Bécsbe kellett menekülnie, és csak a császári csapatokkal térhetett vissza a városba. A rövid bevezető után közölt levelét eddig nem publikálták – ebben Johann Michael Leonhard apostoli tábori vikáriust tudósítja a budai helyzetről.

Deák Ágnes a liberális magyarok és a hasonló érületű osztrák-németek közötti kapcsolatok jobb megismeréséhez járul hozzá egy „forradalmi” költemény közreadásával („... *Franz Josef der Kaiser ist gekommen*”). A vers bizonyítja, hogy 1849 után is maradt némi összetartó erő a két birodalomfél liberálisai között, illetve hogy a Lajtán túl is hatottak a forradalmi jellegű versek, kiáltványok. Szintén ennek a kapcsolatnak a meglétét igazolja az is, hogy korábban Magyarországon is megjelent az említett költemény, némileg eltérő szöveggel. A szerző tehát igazolja azt a nézetét, miszerint a vers a két nép kollektív termékévé vált, de azt is hozzátehetjük, hogy ezek az apró és jelentéktelennek tűnő kordokumentumok is jól jelzik bizonyos politikai erők és eszmék jelenlétét a Lajtán innen és túl, illetve segíthetik az érintkezési csatornák, lehetőségek kutatását is.

Manhercz Orsolya az 1857. évi mariazei búcsújárás jelentésrétegeit tárja fel a *Die Wallfahrt nach Mariazell von 1857* című közleményében. A szerző megállapítása szerint ezt az esztendőt nem a jelentősebbek között tartják számon a magyar történelemben, ám rávilágít arra, hogy ez bizonyos értelemben nem állja meg a helyét, hiszen komoly feszültségek rejtettek a mélyben (részben a magyarországi királyi látogatás miatt), és politikai felhangú súrlódások is keletkeztek. A magyar konzervatívok ugyanis az 1847-es állapotok visszaállítására törekedtek, amihez megnyerték Scitovszky János hercegrőmet is, aki aktívan részt vett a zárandoklat előkészítésében. 1857-ben az uralkodó is jelen volt a kegyhelyen, így Mariazell a császári-királyi reprezentáció egyik színhelyeként is értelmezhető (nem melleseleg utalva a Habsburgok katolicizmusára, illetve hatalmi törekvéseire), míg a prőmet maga is a hagyományosnak mondható ottani magyar részvétel továbbbi éltetését – s egyben a konzervatív fordulat reményét – kívánva buz-

dította híveit. Manhercz Orsolya az 1857. évi zárandoklatot a feszültség békés lezárási lehetőségeként, s egyben a Bach-rendszer konszolidálási kísérletének kudarcaként értékeli, azaz főként politikai jelleget tulajdonít egy vallási eseménynek.

Tóth Veronika a bécsi Stephansdomban a XIX. század végén, a törökök kiűzésének évfordulójára emelt emlékmű megalkotásának körülményeit és sorsát követi nyomon (*Errichtung des Türkenbefreiungdenkmals im Wiener Stephansdom*). A kompozíció jelentőségét az a tény adja, hogy ez volt Bécsben az első olyan emlékmű, amelyet egy történelmi eseménynek szenteltek. Felállításának apropóját az 1683. évi bécsi török hadjárat bicentenáriuma adta, ám a szerző által ecsetelt hosszas művészeti és politikai viták miatt a felavatás egy évtizedig elhúzódott. Az emlékműnek ugyanis többféle elvárásnak kellett megfelelnie. Nem csupán a törököktől való megmenekülést kellett jelképeznie, hanem egyben azt is vissza kellett tükröznie, hogy az események folyamán a bécsi polgárok a császár és a birodalom iránti hűségükről is tanúbizonyságot tettek, illetve hogy az egész keresztény Európa számára történelmi jelentőséggel bírt a hódítók visszavonulása Bécs alól. A szerző tehát egyrészt hangsúlyozza a művészet és az alkotási folyamat ideológiai-politikai meghatározottságát, másrészt egy emlékmű (szimbolikus) jelentéstartalmaira is felhívja a figyelmet. A sors ironiájának jeleként a szoborkompozíció 1894. évi felavatását 25 évvel követően, a Monarchiával együtt a hatalmi igények és a múltba vetített dicsőség is semmivé váltak, s újabb negyedszázad múltán maga az emlékmű is a II. világháború poklának áldozata lett.

Egy történelmi „fehér folt” eltüntetésére vállalkozik *Csaplár-Degovics Krisztián* írása, aki a Monarchiának a Balkán-háborúk idején folytatott albániai humanitárius tevékenységéről közöl információkat a *Humanitäre Aktionen Österreich-Ungarns im Jahr 1913* című közleményében. A szerző megállapításai szerint mivel a Monarchia előtt lezárultak Albánia támogatásának egyéb útjai, ily módon próbálta segíteni a balkáni államot. Úgy véli, hogy az 1912 végén ülésező londoni konferencián elszenvedett osztrák-magyar diplomáciai kudarcoknak lehetett egyfajta kárpótlása a humanitárius akció, vagyis azt sugallja, hogy a Monarchia nem (csupán) emberbaráti szeretetből ténykedett, hanem komoly politikai érdekek is munkáltak a háttérben. Ugyanis ahogyan erre Csaplár-Degovics Krisztián felhívja a figyelmet, Bécs magát az albánok legnagyobb protektorának tartotta, de nem tudta meggátolni az Albánia számára hátrányos határok megvonását.

A fentiekben ugyan nem kerülhetett sor a kötetben szereplő összes tanulmány elemzésére, még csak a felsorolásuk sem volt lehetséges, de úgy

vélem, e néhány cikk ismertetése is meggyőzheti az érdeklődőt, hogy tartalmaz és izgalmas szellemi kalandban lehet része e könyv olvastán, s a történetészeket is buzdíthatja a bécsi levéltár hatalmas anyagának jobb kiaknázására. A szerzők új szemmel tekintenek régi témákra, forrásokra, esetenként korábban nem ismert vagy nem tanulmányozott forrásokat is bevonnak a vizsgálódásukba, így nem egyszer átértelmezik a múltban megfogalmazott elképzeléseket, illetve új értelmezési kereteket teremtenek. Az ismertetésekből is kiderülhetett, hogy a fent említett történetészek általánosságban az események politikai meghatározottságát vallják, vagy legalábbis felfedezhetőnek vélnek különböző politikai motivációkat is. A hol hosszabb, hol rövidebb, olykor csupán néhány oldal terjedelmű írások a vonatkozó irodalmi munkák – legyenek azok a legújabbak vagy régebbiek – alapos ismeretéről tesznek tanúbizonyságot, s szerzőik a levéltári és a nyomtatott forrásokat is bőségesen felhasználják. Így nemcsak érdekes adalékokat szolgáltatnak az olvasóknak, hanem komoly történelmi problémákra is választ adnak, nem egy esetben pedig sikerül „fehér foltokat” is eltüntetniük. Remélhetőleg még sok hasonlóan színvonalas kötetet töltenek meg a közeljövőben is a levéltárak anyagának felhasználásával készült írásaikkal, és eddig ismeretlen dokumentumok válhatnak elérhetővé az érdeklődők számára.

Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas; Hrsg. von Zsuzsanna Cziráki – Anna Fundárková – Orsolya Manhercz – Zsuzsanna Peres – Márta Vajnág; Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien – Balassi Institut – Collegium Hungaricum Wien – Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, 2014. 421 l.; Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. X.

Bodnár Krisztián

Utazó Romanovok. A cári család utazásai Oroszországban és határon túl

Az Orosz Tudományos Akadémia Szláv Tudományok Intézetének (továbbiakban: OTA SzTI) kiadásában, 2016-ban jelent meg egy konferenciakötet, amely egy az intézetben 2013. november 12–14. között tartott konferencia írott változata. A kemény borítású kiadvány, igényes fedő- és hátlappal¹ van ellátva, amely jól vizualizálja a munka címét és témáját: „Utazó Romanovok. A cári család utazásai Oroszországban és határon túl.”² Ezt nyomatékosítja egy levélrészlet a hátoldalon, II. Katalin cárnőtől.³ A könyv 320 oldalas, jól szerkesztett és tagolt. A kötet végén olvashatjuk a szerzők névsorát (tudományos fokozataikkal és beosztásaikkal kiegészítve) a földrajzi névmutatót és a rövidítés jegyzékét. A kiadás helyeként Moszkva és Szentpétervár van feltüntetve, míg kiadóként a Nyesztor-Isztorija. A bevezetőben megtudhatjuk, hogy a konferencia téziszfüzete megtalálható az interneten,⁴ de született egy összefoglaló is a konferenciáról.⁵ A téziszfüzet és a konferenciakötet összehasonlítása után kiderül, hogy nem teljes a kettő közötti

1 A fedőlapon Szvereskov N. E. I. Miklós szánon c. képe látható, amelyen az orosz uralkodó átszeli a földgömb európai és orosz részét, a Csendes-óceántól az Atlanti-óceánig, ezzel jelezve az orosz befolyás kiterjedésének irányát és méretét. A hátlapra pedig Hoppe G. D. II. Katalin szánútja című rézkarcát helyezték, ami az uralkodói fedett szánt, lovakat és kíséretet ábrázolja.

2 Романовы в дороге. Путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу: Сб. статей / Отв. ред. М. В. Лескинен, О. В. Хаванова. – Москва; Санкт-Петербург, Нестор-История, 2016. – 320 р.

3 „Я уеду в Москву около 10 февраля нашего стиля. Зачем прощаетесь со мной? Не думаете ли, что мне менее удобно отвечать Вам оттуда, чем отсюда? Я туда перееду в четыре дня. Правда, что моя матушка употребляла столько же, чтобы переехать из Штетина в Гамбург, но здесь расстояния считаются ни по чем. После того, в мае месяце я сделаю прогулку в Казань. Это всё равно, как бы кто сказал на дачу. А в конце июня возвращусь в Москву... Из письма Екатерины II к г-же Бельке, 20 июня 1767 г.”

4 http://www.inslav.ru/images/stories/pdf/2013_Romanovy_v_doroge.pdf (letöltés ideje: 2016-10-12)

5 Клопова, М. Э.: Конференция «Романовы в дороге. Путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу» // Славяноведение. 2014. № 4. С. 121–124.

átfedés, egyes előadók munkáit nem találhatjuk meg a kötetben és fordítva. Összesen 5 ország kutatói képviseltetik magukat, legnagyobb számban természetesen az oroszok, négy városból: Moszkva, Szentpétervár, Kazany és Szaratov. A 21 tanulmány 22 szerzője közül négyen külföldiek, egy-egy magyar, osztrák, német és szerb.

A moszkvai konferenciát, ezáltal – közvetve ugyan – a kötetet is egy amerikai professzor könyve hívta életre.⁶ Mindazok mellett, hogy *Richard Wortman* könyve nem csak pozitív visszhangot keltett az orosz történeszek és kultúrtörténeszek között, új fejezetet is nyitott a cári Oroszország reprezentációjának vizsgálatában. A tudományos érdeklődés fókuszába emelte az uralkodói utazásokat minden körülményével egyetemben. Jelen kötet is az utazások széles skáláját vonultatja fel, amelyeket nem kronológiai, hanem tematikai sorrendbe rendeztek: Az utazások helye az udvari ceremóniában – Egy utazás története – Úton, útfélen, mozgásban – Az uralkodói utazások szimbolikája – Kiegészítés. Nem csak a Romanovok tettek utazásokat⁷

Az utazások helye az udvari ceremóniában

Az első tanulmányt *Christian Steppan* az OTA SzTI vendégkutatója „Romanovok mint »idegenvezetők«: utazások osztrák diplomatákkal a fiatal Orosz Birodalom nevezetességeihez (a XVIII. század 20-as éveei)”⁸ címmel írta. Ahogy a cím is mutatja, elsősorban az orosz-osztrák kapcsolatokat vizsgálja. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a vizsgált időszakban (XVIII. század eleje) még jelentős az átfedés az osztrák állam és a német-római birodalom klientúrája között. I. (Nagy) Péter (1682/1696–1725) és utódai kapcsolatépítésének elsődleges célja a reprezentáció volt, amit jól érzékeltet már a dolgozat címében használt „fiatal” jelző is. Az új birodalmat igyekeztek „eladni” a nyugati császár számára, de nemcsak katonai (szárazföldi és tengeri), hanem kulturális és művészeti szempontból is. Ugyanakkor indikátor szerepe is volt a német-római császár követei

6 Richard S. Wortman: *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Abdication of Nicolas II.* Vol. 1–2. Princeton University Press, 1995–2000. Az orosz kiadása: Уортман, Р.: Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. в 2 т. М., 2002–2004.

7 Место путешествий в придворном церемониале; История одного путешествия; В дороге, в пути, в движении; Символика монарших путешествий; Приложение. Не только Романовы в дороге.

8 Штеппан, К. (Steppan, Christian): Романовы как «экскурсоводы»: поездки с австрийскими дипломатами к достопримечательностям молодой Российской империи (20-е годы XVIII в.).

meghívásának, mivel ezzel Európa más államai előtt is megnyílt a lehetőség a diplomáciai kapcsolat elmélyítésének.

N. V. Bolotina az oroszországi Közszerológiai és Népgazdasági Akadémia docense egy sajátos utat ismertet: „Praszkovja Ivanovna cárlány utolsó útja: a Romanov császári család tagjának temetési ceremóniája.”⁹ V. Iván cár (1682–1696) lányának 1731-es temetésén keresztül részletes betekintést kaphatunk a cári család temetkezési szokásaiba, kezdve az előkészületektől, a temetési meneten keresztül, egészen a szertartásig. A gyászesemény mintájául a 6 évvel korábban elhunyt Nagy Péter temetkezési forgatókönyve szolgált, amely egyébként a későbbiekben is követendő példa volt a Romanov dinasztia szokásaiban.

A kazanyi egyetem professzorának, *G. V. Ibnejevnának* dolgozata, „II. Katalin és a nemesség a cári utazások ceremóniájában”¹⁰ címmel azt vizsgálja, hogyan hatott a helyi állami adminisztráció és a lakosság életére egy-egy uralkodói látogatás. A téma általános felfezetése után a szerző rátér konkrét cári utazásokra, melyeket idézetekkel tesz gazdagabbá. Ebből megtudjuk, hogy II. Katalin (1762–1796) útjainak célközönsége közel sem csak az állami apparátusban dolgozó nemesség, hanem sokkal inkább az egyszerű nép, a tömeg volt. Bár nem ismerkedhetünk meg egy utazással sem alaposan, de átfogó képet kaphatunk a XVIII. század második feléből a nyugati orosz lakosság életviszonyáról.

Szintén utolsó útról értekezik, de más vonatkozásban a moszkvai Pedagógiai Egyetem aspiránsa, *J. V. Beszpalaja*. „A vándorló cár, I. Sándor utolsó útja”¹¹ bevezetőjében megtudhatjuk, hogy a felvilágosult uralkodó, I. Sándor (1801–1825) rengeteget utazott határon belül és azon túl. 24 évig tartó uralkodása alatt a cár bejárta az Orosz Birodalmat az északi Arhangelszktől a déli Szevasztopolig és a közép-oroszországi Sztatopolig. Ha ez nem is az akkori egész birodalom, mégis óriási terület, különösen ha a korabeli közlekedési viszonyokat nézzük. A szerző egy pár hetes intervallumot tárgyal. Ezt az 1825 szeptemberében kezdődő utat rekonstruálja Beszpalaja: a cár egészségi állapotának romlását és halálát, végül pedig a temetési ceremóniát.

Az első fejezetet az OTA SZTI főmunkatársa, *N. M. Filatova* zárja: „I. Miklós 1829-es varsói koronázása; orosz és lengyel nézőpontok”¹². A mun-

9 Болотина, Н. Ю.: Последний путь царевны Прасковьи Ивановны: церемониал похорон члена императорской фамилии Романовых.

10 Ибнеева, Г. В.: Екатерина II и дворянство в церемониале императорских путешествий.

11 Беспалая, Е. В.: Последний путь странствующего императора Александра I.

12 Филатова, Н. М.: Варшавская коронация Николая I в 1829 г.: русский и польский взгляды.

ka elején összefoglalja a trónutódlás körüli eseményeket, a Kongresszusi Lengyelország belpolitikai helyzetét. Részletesen olvashatunk a koronázásról, amelyről varsói, orosz és más külföldi tudósítások is fennmaradtak. Megtudhatjuk például azt is, hogy I. Miklós (1825–1855) koronázása okozott vallási nehézségeket is (a Lengyel Királyság katolikus állam, míg a mindenkori orosz cár pravoszláv volt), és hogy komoly különbségek voltak a korabeli lengyel és orosz interpretációban.

Egy utazás története

Iskra Schwarz, a bécsi egyetem docense, „Nagy Péter pozsonyi utazásáról”¹³ tudósít. A cár látogatása szokványosnak mondható, mindent megtekintett, ami csak érdekelt, legyen az hadi, ipari, polgári vagy egyházi vonatkozású. Sajnálatos módon az irodalomjegyzékben egyetlen magyar szerzőt sem találunk, pedig a téma bővebb kifejtése nem lenne haszon nélküli a tudományos életünkben.

Az ismert és elismert történész, az OTA SZTI tudományos vezetőmunkatársa, *O. V. Khavanova* a magyar történészek előtt kevésbé ismert, pedig egyáltalán nem érdektelen témával jelentkezett: „Pál Petrovics 1781–1782-es bécsi tartózkodása: a felvilágosult trónörökös »ésszerű« utazása”¹⁴. A kor szokása szerint Pál nagyherceg (a későbbi I. Pál cár, 1796–1801) és felesége Marija Fjodorovna (1759–1828) inkognitóban, *Észak gróffjaként és grófnéjaként* (von Norden) utazott. Ugyanúgy, ahogy annak idején Nagy Péter *Pjotr Mihajlovként* vagy III. Gusztáv svéd király (1771–1792) *Gotland gróffjaként*. A szerző elemzi az oroszok és osztrákok előkészületeit, bemutatja az ott tartózkodás főbb eseményeit. A dolgozat vége egyébként nem esik egybe az utazás végével, hiszen az orosz hercegi pár bécsi vendégeskedését követte még többek között Trieszt, Velence, Toszkána, Róma, Nápoly, Németalföld és Párizs meglátogatása.

A következő munka is a nemzetközi diplomácia színterén helyezendő el, amelynek címe: „I. Sándor az 1821-es laibachi kongresszuson”¹⁵. *L. A. Kirilina* az OTA SZTI főmunkatársa a Szent Szövetség egyik kongresszusát mutatja be az orosz cár jelenlétén keresztül. Laibach (ma: Ljubljana) 1821. január 16. és május 12. között adott otthont a nápolyi, spanyol és görög zavaros események miatt esedékessé váló, egyébként harmadik ilyen

13 Шварц, И. (Schwarz, Iskra): О поездке Петра Великого в Пресбург.

14 Хаванова О. В.: Пребывание Павла Петровича в Вене в 1781–1782 гг.: «умное» путешествие просвещенного цесаревича.

15 Кирилина, Л. А.: Александр I на Лайбахском конгрессе 1821 г.

jellegű kongresszusnak. A szerző ír diplomáciai előzményekről, a cárról és utazásáról, legnagyobb részben pedig természetesen az ott tartózkodásáról. A munka végén még egy mindenképpen érdekes megállapításra hívja fel a történész a figyelmünket: a cár ezen első látogatása volt egyben az első szoros kapcsolatlétesítés az oroszok és szlovének között.

„Alekszander Nikolajevics trónörökös »házassága Oroszországgal«, a szaratovi epizód”.¹⁶ A címben figyelemfelkeltő kifejezést a Szaratovi Egyetem docense, *V. P. Totfalusin*, a cárevics nevelőjétől, V. A. Zsukovszkijtől (1783–1852) kölcsönözte, aki a trónörökös több hónapos oroszországi utazását nevezte így. Erre az útra a későbbi II. Sándor (1855–1881) 1837 májusában indult útnak, aminek a Volga-vidéki epizódja csak egy egyhónapos időszakot jelentett, az említett év júniusában. A utazás ezen szakaszát dolgozta fel Totfalusin.

A második fejezet utolsó dolgozata kronologikus szempontból az egész tanulmánykötet zárókövének is tekinthető, ugyanis az utolsó Romanov uralkodó egyik útját dolgozza fel: „II. Miklós Lvovban és Przemyslben. 1915 tavasza.”¹⁷ A OTA SZTI főmunkatársának, *M. E. Kolopovának* témaválasztása még legalább egy szempontból különleges az eddigiekhez képest: az általa vizsgált út célja kizárólag katonai jellegű volt; gyakorlatilag az I. világháború frontjára érkezett a cár. A város és erőd elfoglalásáról, illetve későbbi elvesztéséről is szól néhány szót Kolopova, de a címhez híven a szöveg a cár ott tartózkodására összpontosít.

Úton, útfélen, mozgásban

A harmadik fejezet első munkáját *A. V. Topicskanov*, a Lomonoszov Állami Egyetem Történelem és Politikatudományi Tanszékének tudományos főmunkatársa jegyzi: „Kreml rezidencia contra Moszkva környéki rezidencia: konfliktusok zónái a XVII. században”¹⁸ címmel. Az olvasó számára talán úgy tűnhet, hogy nem kötődik szorosan a tanulmánykötet témájához, de a szerző már az első bekezdésben feloldja az ellentmondást: a reprezentatív utak előkészítésében óriási szerepet játszanak az uralkodói udvarok, így ha abból több van – amelyek esetleg rivalizálnak is egymással – komoly hatással vannak erre a területre is. A dolgozat elején egy rövid történeti áttekintést olvashatunk a korábbi cári udvarokról, majd tematizálva ismerked-

16 Тотфалушин, В. П.: Саратовский эпизод «Венчания с Россией» цесаревича Александра Николаевича.

17 Клопова, М. Э.: Николай II во Львове и Перемышле. Весна 1915 г.

18 Топычканов, А. В.: Кремлевская резиденция vs подмосковные резиденции: зоны конфликта во второй половине XVII в.

hetünk meg a „belvárosi és külvárosi” színhelyek közötti konfliktusok és rivalizálások forrásaival. Ezek a következők: a cári család biztonságának garantálása, társadalmi, adminisztratív és szimbolikus jellemzők.

Ismét hadi tematikájú, és a cím alapján látszólag még kevésbé kapcsolódó tanulmány a következő: „Az 1812-es honvédő háború és az orosz hadsereg határon túli hadjáratai A. Sz. Siskov államtitkár levelei és jelentései alapján”.¹⁹ A szerző – *I. V. Merkulov*, a szentpétervári állami egyetem Történelemtudományi Intézetének docense – címválasztásából ugyan nem derül ki, de a szövegből megtudhatjuk, hogy a Napóleon ellen sikeresen védekező oroszok ellentámadását maga az orosz cár, I. Sándor vezette. Merkulov ezt mutatja be röviden, A. Sz. Siskov (1754–1841) államtitkár hagyatékának feldolgozásával.

Gyakorlatilag egy életút összefoglalására vállalkozott *O. Sz. Kastanova*, az OTA SZTI tudományos munkatársa: „Konstantin Pavlovics nagyherceg utazásai az Orosz Birodalom katonapolitikája és a dinasztia érdekében”.²⁰ Kastanova véleménye szerint Konstantin Pavlovics nagyherceg (1779–1831) életére különböző módon, de nagy hatást gyakoroltak útjai. A szerző 4 főbb típusra különíti el és azon keresztül mutatja be az utazásait: felügyeleti utazás (szemle), hadműveletekben való részvétel, (lengyel) alkirályi megbízatás és végül egészségügyi utazások.

„O. B. Richter – Nikolaj Alekszandrovics oroszországi utazásainak krónikása.”²¹ Már a címből következtethetünk rá, hogy ismét egy kortárs visszaemlékezésével ismerkedhetünk meg. A Lomonoszov Állami Egyetem aspiránsa, *F. I. Melentjev* a fiatalon elhunyt trónörökös, Nikolaj Alekszandrovics (1843–1865) kíséretébe 1758-ban kerülő – akkor maga is csak 28 éves – O. B. Richter (1830–1908) beszámolóját vette alapul az utazások bemutatásánál.

A következő tanulmány egy másik uralkodói udvar életébe enged bepillantást. *O. V. Szokolovszkaja*, az OTA SZTI tudományos vezető munkatársa dolgozatának címe: „Olga a hellének királynéjánál vendégségben: XIX. század második fele–XX. század eleje”.²² Olga Konstantinovna nagyhercegnő (1851–1926) I. György hellén (görög) királyhoz (1845–1913) ment

19 Меркулов, И. В.: Отечественная война 1812 года и Заграничные походы Русской армии в Записках и переписке государственного секретаря А. С. Шишкова.

20 Каштанова, О. С.: Путешествия великого князя Константина Павловича в системе военно-политических и династических интересов Российской империи.

21 Мелентьев, Ф. И.: О. Б. Рихтер — летописец путешествий по России цесаревича Николая Александровича.

22 Соколовская, О. В.: В гостях у королевы эллинов Ольги: вторая половина XIX – начало XX вв.

feleségül 1867-ben. A dolgozat kizárólag a királynő rokonságával foglalkozik, tehát az 1910-es évekig, a Romanov családból érkező vendégekre összpontosít. Külön megjegyzendő a szöveggel kapcsolatban, hogy a többi tanulmánnyal ellentétben, a szerző oldalanként külön lábjegyzeteket használ, amelyek alatt a munkában szereplő egyes személyeket mutatja be röviden.

A következő tanulmányt a Lomonoszov Állami Egyetem Déli és Nyugati Szláv Történettudományok Tanszékének docense, *L. V. Kuzmicseva* írta. A téma földrajzi elhelyezkedése szempontjából közel áll az előző munkához: „Konsztantin Konsztantinovics Romanov nagyherceg családja a balkáni utakon”.²³ A címben említett nagyherceg (1858–1915) a már említett Olga Konstantinova hellén királynő öccse volt. Először nagyon röviden a családjával ismerkedhetünk meg, majd konkrétan a Balkánra, azon belül is Szerbiába és Montenegróba vezető útjaival. Ezeknek az utaknak személyi vonatkozásokon túl fontos politikai céljai is voltak: az orosz–szerb és az orosz–montenegrói kapcsolatok javítása. Így a dolgozat diplomáciatörténeti szempontból fontos adalék lehet a Balkán, ezáltal Közép-Európa és Magyarország történetéhez.

A fejezet utolsó munkája egy testvérpár és családjainak utazásáról szól: „Pjotr és Nikolaj Nikolajevics Romanov nagyhercegek családjai az úton”.²⁴ *N. G. Sztrunina-Borogyina* – az OTA SZTI tudományos segédmunkatársa – kutatásának főszereplői: Nikolaj (1856–1929) és Pjotr (1864–1931), akik I. Miklós (1825–1855) cár unokái és jelentős katonai vezetők voltak. Utazásaik elsősorban nekik is a Balkánra vezettek, aminek a fő oka az volt, hogy feleségük egy montenegrói hercegi testvérpár volt. Anasztázia (1868–1935) Nikolaj, Milicija (1866–1951) pedig Pjotr felesége volt. Maga a dolgozat több önmagában is megálló részből áll, bemutatva a kapcsolatrendszer és részletezve a Romanov család útjait.

Az uralkodói utazások szimbolikája

M. B. Leszkinyen: „»Császári mítosz« a Romanovok finnországi tartózkodásáról: alattvalói, historiográfiai és népköltészeti vetület.”²⁵ Az orosz uralom 108 éve alatt (1809–1917) az uralkodó család több alkalommal is megfordult Finnországban: diplomáciai, hadi vagy egyszerűen csak kikapcsolódás

23 Кузьмичева, Л. В.: Семья великого князя Константина Константиновича Романова на балканских дорогах.

24 Струнина-Бородина, Н. Г.: Великокняжеские семьи Петра и Николая Николаевичей Романовых в дороге.

25 Лескинэн, М. В.: «Императорский миф» о пребывании Романовых в Финляндии: верноподданнические, историографические и фольклорные воплощения.

céljából. Ezek az utak másként maradtak meg a lakosság és másként a hivatalos jelentések emlékeiben, az utazásokon túl ezeket is vizsgálja a szerző.

J. J. Levkijevszakaja tanulmánya az utolsó, amely még Romanov utazásról szól. „A Romanovok 1913-as jubileumi utazása a császári utazások tükrében: az út metaforája”²⁶ címmel szereplő munka elhelyezkedése a tanulmányban allegorikusan nézve is találó, ugyanis a 300 éves jubileumát ünneplő dinasztia utolsó nagy eseménye volt az 1913. évi ünnepségsorozat. Ennek előzményeit, körülményeit, világi és egyházi jelentőségét mutatja be a szerző, részletesebben kitérve a reprezentatív emlékutazás főbb helyszíneire és eseményeire.

Kiegészítés. Nem csak a Romanovok tettek utazásokat

A Magyar Nemzeti Levéltár tudományos munkatársa, *Kulcsár Krisztina* főlevéltáros konkrét példán világítja meg a XVIII. századi uralkodói utazások sajátos világát: „Európa uralkodóinak útirányai... A XVIII. századi utazások tipológiája, Albert szász-tescheni herceg és Mária Krisztina főhercegnő példáján keresztül”²⁷. A szerző három utazást mutat be, amelyből az első Pozsonyból Budára vezetett, elsősorban hivatali teendők miatt. A kiválasztott második útnak célja Itália, míg a harmadiknak Franciaország volt. Az előbbieknél, többek között, kihallgatáson vettek részt VI. Piusz pápánál (1775–1799), illetve meglátogatták Mária Krisztina testvérét, a későbbi II. Lipót császárt (1790–1792). A francia út során sem csak a fővárost látogatták meg, azonban a tanulmány csak a párizsi eseményekre összpontosít.

A záró tanulmány egy kétszerzős munka, amelyet *Marija Djokic* a müncheni Lajos Miksa Egyetem doktorandája és *Konrad Clewing* a regensburgi Kelet- és Dél-kelet Intézet tudományos munkatársa írt, „Uralkodói utak, mint a hatalom útjai: empirikus tapasztalatok Habsburg II. József és II. (I.) Ferenc uralkodásáról, 1768–1835 között”²⁸ címmel. A két uralkodónak gyakorlatilag minden típusú (koronázási, adminisztrációs, diplomáciai stb.) útja említésre került, összehasonlító elemzéssel egybekötve.

26 Левкиевская, Е. Е.: Юбилейное путешествие Романовых 1913 г. на фоне имперских юбилеев: метафора пути.

27 Кульчар, К. (Kulcsár Krisztina): Маршруты европейских государей... Типология путешествий XVIII в. на примере поездок герцога Альберта Саксен-Тешенского и эрцгерцогини Марии Кристины

28 Клевинг, К. (Clewing, Konrad), Джокич, М. (Đokić, Marija): Монаршие путешествия как путешествия власти: эмпирический опыт о владениях Иосифа II и Франца II (I) Габсбургов, 1768–1835.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy bár a témák szerteágazók és több korszakot is átívelnek, a kötet mégis egységes képet nyújt az olvasó számára, hiszen a tanulmányok egymást értelmezik és kiegészítik. Némelyik témát (például Christian Steppan, Iszakra Schwarz vagy L. A. Kirilina munkáit) kifejezetten ajánljuk a magyar szakma figyelmébe, azoknak akár továbbgondolásával, magyar szemszögből való vizsgálatával. Ezenfelül pedig a tanulmánykötet egésze segíthet a Romanov dinasztiával és a korabeli orosz viszonyokkal való alaposabb megismerkedésben.

Romanovi v daroge. Putyesesztvija i pajezdki cslenov carszkoj szemji po Rosszii i za granyicu
(Utazó Romanovok. A cári család utazásai Oroszországban és határon túl.) Szb.sztaťej/
Otv.red. M. V. Leszkinyen, O. V. Khavanova. – Moszkva; Szankt-Peterburg: Nyesztor-
Isztorija, 2016. 320 o.

Dinnyés Patrik

Hadifogság a vidéki Oroszországban (1914–1922)

Jelen monográfia *N. V. Szurzsikovának* az Uráli Föderatív Egyetemen megvédett doktori disszertációja szerkesztett, rövidített változata. A munka alapvetően regionális szinten a Permi Kormányzóság, illetve a Közép-Urál területére vonatkozólag igyekszik feltárni a hadifogoly-kérdés jellemzőit az I. világháború, valamint a polgárháború összefüggésében. A bevezető fejezetben a szerző igen alapos áttekintést ad a témára vonatkozó oroszországi és nemzetközi irodalomról. Ezen belül oroszországi viszonylatban is szükségesnek tartja külön tárgyalni a szovjet, majd az azt követő historiográfiai tendenciákat.

A szovjet történetírást jellemezve tulajdonképpen elismeri annak dogmatikus, ideológiailag meghatározott jellegét, a legfőbb hiányosságát pedig abban látja, hogy ennek következtében azok a történelmi tények, folyamatok, illetve jelenségek, amelyek nem illeszkedtek a politikai-ideológiai elvárásokhoz, háttérbe szorultak, így a hadifoglyok kérdése is elsősorban közvetett módon – például az októberi forradalom szempontjából – kerülhetett napirendre.

Ezzel szemben a 1990-es években kibontakozó orosz történetírás igyekezett szakítani a korábbi szovjet hagyományokkal mind témaválasztását, mind módszertanát tekintve. Mindez nagymértékben köszönhető volt a korábban feldolgozatlan levéltári anyagok hozzáférhetővé tételének is. Ugyanakkor ez gyakran azt is jelentette, hogy az ez idő tájt megjelent munkákra sokszor jellemzővé vált, hogy úgy ragadtak meg részproblémákat az I. világháború, illetve a polgárháború történetéből, hogy a helyi specifikumok hangsúlyozásával sokszor nem járultak hozzá nagyobb összefüggések megértéséhez.

A legújabb irányvonalakat áttekintve Szurzsikova azokat annyiban mindenképpen pozitívan értékeli, hogy szerinte az utóbbi időben jelentős elmozdulás figyelhető meg abban a tekintetben, hogy a hadifogoly kérdés kutatása önálló kutatási irányvonal legyen, és ne csak az I. világháborúról, polgárháborúról szóló munkák kiegészítő eleme. Szurzsikova szerint ehhez

nemcsak az oroszországi, hanem a nemzetközi történetírásnak is hozzá kell járulnia, noha mindez összességében még nem történt meg.

Jóllehet a szerző alaposan áttekinti a hadifogoly-kérdés historiográfiáját, a monográfia megírásához elsősorban moszkvai levéltárak – többek között az Orosz Föderáció Állami Levéltára (GARF), az Orosz Állami Hadtörténeti Levéltár (RGVIA) és helyi archívumok – elsősorban a permi és a jekatyerinburgi – anyagát használta fel. Ez a jó értelemben vett kettőség meghatározó marad a munka egészére nézve, így nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a hadifogoly-kérdés általános oroszországi jellemzői hogyan jelentkeztek regionális, jelen esetben a Permi kormányzóság, illetve a Közép-Urál területén.

Gyakorlatilag a háború első napjaitól kezdve képet kaphatunk az Urál vidékére került ellenséges hadifoglyok helyzetéről. Már 1914 szeptemberében vannak források az itt fogva tartott osztrák-magyar katonákra, ugyanakkor ebben az időszakban a Permi Kormányzóság inkább tranzitterület szerepét töltötte be. Noha ezt követően folyamatosan emelkedett a Közép-Urál területén fogva tartott hadifoglyok száma. 1915 májusában már 12 ezer hadifoglyot tartottak nyilván a kormányzóság területén, akiket jellemzően a bányászatban-kohászatban, helyi üzemekben dolgoztattak. A hadifoglyok számának emelkedését jól mutatja, hogy 1916 októberében a bányaiiparban alkalmazott hadifoglyok összlétszáma elérte az 50 ezret, emellett a mezőgazdaságban 1916 végén összesen 4 ezer fogvatartott katonát alkalmaztak. 1917 szeptemberére csak az ipar területén dolgoztatott foglyok létszáma meghaladta a 80 ezret.

A hadifoglyok növekvő száma ellenére egyre gyakoribbak – különösen 1917 első hónapjaiban – a beszámolók a növekvő munkaerőhiányról. Olyannyira, hogy mindez ki is élezte a feszültséget a mezőgazdasági, illetve az ipari szektor között. Ez különösen akkor vált jellemzővé, amikor a kibontakozó élelmiszerkrízis megakadályozása érdekében hadifoglyokat igyekeztek átirányítani mezőgazdasági munkára. Az államhatalom összeomlásával egyre nehezebb nyomon követni a hadifoglyok pontos számát. 1917 szeptemberétől kezdve számuk jelentősen csökkent, amely a romló körülményeknek, járványoknak, illetve a megszaporodó szökéseknek is betudható. Noha a Permi Kormányzóság területén 1918 nyarán még mindig 100 ezer, korábban az osztrák–magyar hadsereg kötelékében szolgáló hadifogoly volt nyilvántartva, ezzel párhuzamosan arra is vannak utalások, hogy ezek a katonák tömegesen lépnek be a Vörös Hadsereg soraiba.

A polgárháborúra vonatkozólag kirajzolódik, hogy a vörösök és a fehérek hadifoglyokkal, illetve a különböző nemzetiségekkel kapcsolatban igen

eltérő politikát folytattak. A vörösök nem tettek éles különbséget a különböző nemzetiségek között, már 1918 januárjában nemzetközi szerződésben kötelezettséget vállaltak a hadifoglyok ellátására, a polgárháború kezdeti szakaszában kísérletek történtek a hadifoglyok evakuálására, számbavételére, illetve hazaszállítására, még ha ezek a próbálkozások polgárháborús viszonyok között a Közép-Ural területén sem mindig jártak jelentős eredménnyel. A hadifoglyok hazaszállítása gyakorlatilag az 1920-as évek közepéig elhúzódott. Még 1921 decemberében is 28 ezer hadifogoly tartózkodott orosz területen, akik között 10 ezer magyar nemzetiségű volt.

Ezzel szemben a fehérek sokkal határozottabb elképzelésekkel léptek fel a hadifogoly-kérdést illetően. A polgárháború kezdeti szakaszában az Ural és Szibéria területén 150 ezer hadifoglyot regisztráltak, akik közül 100 ezret alkalmaztak munkára. Emellett a különböző nemzetiségekhez is eltérő módon viszonyultak. Ezt példázza, hogy a Szibériai Ideiglenes Kormány létrejötte (1918. július 29.) után a továbbra is ellenséggént kezelt magyar és német hadifoglyokat igyekeztek külön hadifogoly-táborokban elkülöníteni. Velük szemben a különböző latin és még inkább a szláv nemzetiségek sokkal kedvezőbb elbírálás alá estek. Többek között próbálták elősegíteni, hogy a fehérek oldalán fegyveresen részt vegyenek a polgárháború harcaiban.

Az egyes nemzetiségek közötti ellentétek (leginkább magyarok, németek és a szlávok közötti ellentétek) gyakorlatilag a világháború kezdetétől fogva jellemzőek voltak, amelyek a hadifoglyok között is éreztették hatásukat. Mindez az évek során – többek között a romló körülmények miatt is – csak tovább fokozódott. A feszültségeket a cári Oroszország igyekezett kihasználni. Már 1914 augusztusában komolyan felmerült az orosz vezérkar részéről, hogy a különböző nemzetiségekből külön fegyveres alakulatokat szervezzenek, amelyre a csehek, lengyelek, szerbek és a románok között is akadt példa. Bár Szurzsikova szerint ezeknek tényleges harcászati szerepe nem volt jelentős. Már csak azért sem, mivel nem is feltétlenül katonai, hanem politikai elhatározásból hozták létre őket.

Az utóbbi témakörhöz kapcsolódóan megkerülhetetlen kérdés, hogy a cári Oroszország hogyan viszonyult a hadifogságba került szláv nemzetiségekhez, a szlávok Orosz Birodalommal szemben támasztott elvárásaihoz és gyakran az orosz közvélemény által is megfogalmazott pánszláv véleményekhez. Szurzsikova szerint ezeket az elvárásokat Oroszország igyekezett saját érdekében felhasználni. A hadifoglyok esetében többek között azzal a céllal, hogy a szláv nemzetiségeket ne fordítsák maguk ellen, illetve azért, hogy az Oroszország iránt érzett szimpátiájukat tovább erősítsék. Ugyanakkor ez sok esetben további problémákat vetett fel, hiszen az esetleges ked-

vezőbb helyzetük adott esetben nemcsak a többi hadifogollyal élezte ki a feszültségeket, hanem a helyi orosz lakossággal is. Az uráli gyárak példáján keresztül – amelyek számára a legtöbb esetben mindegy volt, hogy milyen nemzetiségű hadifoglyokat tudnak dolgoztatni – arra mutat rá, hogy helyi szinten ez a kérdés kevésbé játszott fontos szerepet.

A fentebb bemutatott munka a magyar történelem szempontjából sem elhanyagolható. Már csak azért sem, hiszen az Urál vidékén nagy számban tartottak fogva a korábban az Osztrák–Magyar Monarchia kötelékében harcoló katonákat, valamint a cári család kivégzésében való magyar részvétel sem tisztázott teljes mértékben. Részben ebből is fakadóan az igen alapos, az orosz történetírásban is hiánypótló munka szemrevételezésekor az olvasónak támadhat némi hiányérzete. Talán hangsúlyosabban fel lehetett volna dolgozni az egykori hadifoglyok, köztük a magyarok, polgárháborúban való részvételét, illetve a kérdés utóéletéről – például az egykori hadifoglyok későbbi sorsáról – is keveset tudhatunk meg. Bár az igazsághoz hozzátartozik, hogy utóbbi felvetések már valóban túlmutatnak a hadifogoly-kérdés közvetlen összefüggésein.

Н. В. Суржикова: *Военный плен в российской провинции (1914–1922 гг.)* (Hadifogság a vidéki Oroszországban, 1914–1922) Москва, РОССПЭН, 2014. 423. С.

Suhajda Szabolcs

Szélsőjobb pártvezér egy polgári demokráciában

„Nem egy életrajz, hanem *az* életrajz”: büszke kijelentés egy közel félezer oldalas monográfia első lapján. De nem alaptalan. *Aldo Grandi* – a huszadik századi szélsőséges jobb- és baloldali mozgalmak „több könyves” kutatója (lásd Feltrinelli-életrajzáról szóló ismertetésünket a *Klió* 2012/4. számában) – az első, aki Giorgio Almirantéről (1914–1988), a Movimento Sociale Italiano nevű olaszországi neofasiszta párt alapítójáról és vezéréről, születése centenáriumán, halála után több mint huszonöt esztendővel, először írt kutatásokra, dokumentumokra alapozott tárgyiagos pálya-krónikát. A hitelességet ez esetben az információknak nem a szűkössége, hanem a bősége (a média hírek özöne) nehezítette meg, s még inkább az a kétféle, ellentétes elfogultság – kisebbségi rajongás és többségi gyűlölet –, mely a Mussolini-fasizmusnak a demokratikus Olasz Köztársaságban tovább élő intézményes emlékét és megtestesítőjét életében körülvette. Az ilyen feladat nem könnyű és nem hálás: sok munkáért cserébe innen is, onnan is kaphat elfogult, pártos bírálatokat.

Almirante. Egy fasiszta életrajza (Almirante. Biografia di un fascista) című könyve elején Grandi a főszereplőnek nem annyira délolasz nemesi származását emeli ki, mint inkább családja hagyományos kötődését a színház világához: a leendő pártvezérben mindig maradt valami színészi-es vonás, hatásos előadó volt, a szó művésze (1–7. o.). Eredeti szakmája, olasztanári indulása szintén gyakran nyilvánult meg beszédeiben, írásai-ban klasszikus idézetek, reminiscenciák formájában. De igazi hivatása az újságírás lett, akárcsak ifjúkora (és egész élete) bálványának, a feketeinges „Ventonnio” diktátorának, Mussolininek (legalábbis Indro Montanelli szerint). Grandi nagy terjedelemben, több mint száz oldalon át (8–135. o.) taglalja Almirante kezdeti politizálását a fasiszta rezsim ifjúsági szervezetében, újságírói-szerkesztői tevékenységét a *Roma Fascista*, az *Il Tevere* és a *La Difesa della Razza (Fajvédelem)* című rendszerpárti lapokban, különös figyelemmel rasszista és antiszemita cikkeire, kritikáira, denunciálásaira, propagandájára, melyek életútja legfőbb botránykövei maradtak, egyszer-

smind az egyedüli elemei a zsarnokság alatti pályafutásának, melyeket köztársasági politikusként megtagadott és elítélt. Részleges önkritikájával nehezen összeegyeztethető módon azonban mindig vállalta együttműködését a náci bábállammal, az úgynevezett Olasz Szociális Köztársasággal, ismertebb nevén Salò Köztársasággal (melynek elnevezése még majdani pártja névválasztásában is szerepet játszott): karrierje csúcára a salò („re-pubblichino”) kultuszminisztérium államtitkáraként jutott, nyíltan uszítva „végletes intoleranciára” és kollaborálva olyan gyilkos alakokkal is, mint a partizánvadász Junio Valerio Borghese (lásd róla szóló írásunkat a Klio 2009/2. számában).

A felszabadulás (1945. április 25.) után Almirante, partizánbosszútól tartva, menekült, bujkált, inkognitóban élt, pedig senki sem vadászott rá, szerencsésen megúszott minden felelősségre vonást, mignem az 1946-os amnesztiának köszönhetően fellélegezhetett (135–142. o.). Igaz, a szegénység szorítását még jó ideig érezte; de a nélkülözések közepette is belekezdett a pártszervezésbe: „rendkívüli munkabírással, dinamizmussal, rendszerré emelt voluntarista elkötelezettséggel, mindent megjegyző, páratlan memóriával, teátrális beszédekkel” 1947-ben létre hozta az MSI-t, melynek már első kongresszusán, a következő évben, 1948-ban a titkára lett (142–154. o.). Fasiszta utódpártot létrehozni a köztársasági-demokratikus Olaszországban, melynek alkotmánya „expressis verbis” tiltotta „a feloszlátott fasiszta párt bármely formában való újjászervezését” nem volt könnyű dolog. Még nehezebb lehetett elviselni az elutasításnak, a kirekesztésnek, a megbélyegzésnek, a gyűlöletnek és a megvetésnek azt az egységfrontját, mely Almirante és újfasisztái ellen mintegy nagykoalícióba tömörítette az egymással legellenségesebb pártokat-erőket is, a kommunistáktól a szocialistákon és a liberálisokon át a kereszténydemokratákig. Újfent megmutatkozott, hogy a politikus egyik legdöntőbb sikertényezője a „vastag bőr”, a rinocérozspáncél, melyről leperegnek a parlamenti támadások, becsmérlő újságcikkek, zajos tüntetések, bírósági perek nyilai. Almirante bírta kötélidegekkel (155–202. o.). Valamivel nehezebben tűrte a belső konfliktusokat, a pártjabeli hatalmi harcokat, vitáját a szélsőjobb filozófusával, a „tradicionalista” Julius Evolával, aki bírálta kompromisszumait, valamint a katolikus erkölcsítészek és maga az egyház pálcatorrését a válásjogot ellenző, a család keresztényi szentségét hirdető pártember zűrös magánélete, „bigámiája” fölött (203–217. o., vö. 69–75. o.).

Grandi rámutat arra a paradoxonra, hogy miközben Almirante és pártja mindinkább „megszelídült”, demokratizálódott, legalábbis elfogadta a parlamentarizmust, részben taktikai kényszerből, részben mert „domesztiká-

lódott” a demokratizmusban, ellenségei egyre könyörtelenebbé váltak, az MSI betiltását követelték, aktivistáit terrorizálták, olykor meg is ölték, a pártvezetőt néha szónokolni sem engedték stb. A fasiszta veszély elleni retorika akkor járt csúcspontra, mikor az olasz demokrácia legveszedelmesebb ellensége már az ultrabal terrorizmus volt, a Vörös Brigádokkal és hasonló vérengző alakulatokkal (218–288., 326–328). A „túlélő” Borghese 1970-es pancser-puccsától távol maradván, Almirante békésebb fegyverekhez nyúlt: 1971-ben „az olasz parlamentarizmus történetének leghosszabb beszédét” mondta el, kilenc órán keresztül szónokolva a Trentino-Alto Adige német ajkú lakosságának nyelvhasználatáról szóló törvényjavaslatot ellenezve (289–296. o.). Ugyanezen évben és a későbbiekben elért jelentős, huszonegy százalékos körüli választási sikereit politikai ellenfelei eredménytelenül próbálták ellensúlyozni lejárató kampányokkal, pereskedésekkel vagy olyasfajta akciókkal, hogy egy „autogrill”-ben nem szolgálták ki, nem engedték enni (297–328. o.).

A Pino Rauti-féle radikáljobbos-antidemokratikus „árulók” pártszakadása nem tudta megállítani az MSI „demokratikus menetelését”, azt viszont már az 1988-ban elhunyt Almirante nem élte meg, hogy utódja, Franco Fini benavigálta a jobbközép Berlusconi-kormányba a nevét is elhagyó, Alleanza Nazionale (Nemzeti Szövetség) átalakult-átlényegült, mindaddig örök-ellenzéki „posztfasiszta” pártot (328–404. o.). A hatalmához és Mus-solini-kultuszához haláláig ragaszkodó, az „eurojobb” kialakulása idején is a halálbüntetés visszaállítását szorgalmazó Almirante (357–423. o.) nem élhette meg Európa nagy szabadságévét, 1989-et, a vasfüggöny és a berlini fal lebontását és az úgynevezett „második köztársaság” születését sem. Jelképesen?

Aldo Grandi bio-monográfiája szuggesztív, részletes és pontos krónikáját adja egy különös és nem jelentéktelen emberi-politikusi pályáivnak, de az aprólékos rekonstrukció mintha adós maradna Almirante és pártja ideológiájának elemzésével és fejlődésrajzával. Ez már más szerzőkre marad, akik az úttörő munkát aligha nélkülözhetik.

Aldo Grandi: *Almirante. Biografia di un fascista* [Almirante. Egy fasiszta életrajza], Sperling & Kupfer, h. n. 2014. 453 o.

Madarász Imre

Az „új gondolkodás” politikája és a hidegháború befejezése (1985–1990)

A. Barszenkov írása elején rámutat, hogy a hidegháború vége kronológiailag egybeesik azzal a drámai oroszországi történeti periódussal, ami a peresztrojka nevet kapta, és köztük nemcsak formális, hanem tartalmi kapcsolat van. Az 1985 utáni szovjet külpolitikai változások összefüggésben álltak a szocializmus tökéletesítésével, majd a mély rendszerszintű átalakulással. Korábban a nemzetközi viszonyokat a kibékíthetetlen osztályharc szférájának tekintették, amiben csak időleges taktikai kompromisszumok lehetnek. A második világháború után a Szovjetunióban, noha az ország nagy eredményeket ért el a tudomány, a kultúra és az ipari fejlődés területén, mivel fokozatosan elvesztette mobilizálási tartalékait, elengedhetetlenek voltak a belső reformok, amelyeket azonban nem hajthatott végre az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején fennálló konfrontatív, hidegháborús helyzet megoldása nélkül. A pártot és az országot vezető M. Sz. Gorbacsovnak az új társadalomfejlődési modellel és külső viszonyokkal kapcsolatos, méreteiben és bonyolultságában példátlan feladatokat kellett megoldani.

Az „új gondolkodás” politikai alapelveinek kialakítása Gorbacsov főtitkárrá történt megválasztásától (1985 márciusától) az ENSZ-beli programbeszédéig (1988 decemberéig) tartott. Az új politikai doktrína 1989–91-ben a szovjet diplomáciai peresztrojkához (átalakításhoz) vezetett. Gorbacsov már kezdettől hangsúlyozta a Nyugattal való párbeszéd felújításának és a nemzetközi kapcsolatokban meglévő feszültség leküzdésének szükségességét. Kifejtette, hogy a Szovjetunió felelős, konstruktív külpolitikát akar folytatni, figyelembe véve minden állam érdekeit, és nem törekszik katonai fölényre. Jelezte, hogy a leszerelésben a bizalom erősítésére Moszkva kész egyoldalú lépésekre is. Így 1985 áprilisában az európai közepes hatótávolságú szovjet rakétákra moratóriumot vezettek be.

Barszenkov részletesen taglalja az új kurzus véghezviteléhez szükséges politikusi gárda kiválasztásának folyamatát. 1985 nyarán az új külügyminiszter E. A. Sevardnadze, a volt grúziai első titkár lett. A központi bizott-

ságban a külügyekért felelős titkári posztot A. F. Dobrinyin foglalta el, aki felhasználhatta az Egyesült Államokban követként szerzett tapasztalatait és kapcsolatait. A szerző szerint a legjelentősebb személyi változás A. N. Jakovlevnek a kiemeléséhez köthető, aki lényegében Gorbacsov főtanácsadója volt, és 1985 és 1990 között részt vett az összes programdokumentum és a főtitkári beszédek kidolgozásában. Barszenkov Gorbacsovnak a külpolitika és a politikai liberalizálódás területén működő segítői között említi még A. Sz. Csernyajevet, G. H. Sahnazarovot és I. T. Frolov, G. A. Arbatov és E. M. Primakov akadémikusokat. Gorbacsov „csapatát” olyan emberek alkották, akiknek bel- és külpolitikai elképzelései szorosan összekapcsolódtak.

Az 1980-as évek közepe szovjet diplomáciája egyik újtásként nem az Egyesült Államokkal, hanem Európával próbált párbeszédet kezdeni. A szovjet külügyminisztériumban úgy gondolták, hogy a kezdeményező-készség megragadása kijózanítóan hat az amerikaiakra. Nem véletlen az sem, hogy az új szovjet vezető első külföldi útja 1985 októberében abba a Franciaországba vezetett, amely az USA többi szövetségésénél nagyobb önállóságot próbált felmutatni. Gorbacsov Párizsban a nukleáris fegyverek jelentős csökkentését javasolta és vázolta elgondolását a „közös európai ház” felépítéséről. Miközben a szovjet államférfi Genfben 1985. november végén azt szeretne volna, ha javaslatait megtárgyalják, addig az amerikai elnök, Ronald Reagan és munkatársai abból indultak ki, hogy a Szovjetunió gazdaságilag meggyengült, amit az „offenzív, négy pontos csomag-diplomáciájukkal” tovább fokozhatnak, sőt az emberi jogok terén támasztott követeléseikkel belső, rendszerbeli változásokat érhetnek el. Hatéves szünet után a két szuperhatalom felső vezetői mindenesetre személyesen találkoztak. Genfben Gorbacsov kitartott leszerelési javaslatai mellett, míg Reagan „csomagja” logikáját követte: így megegyezés nem született. 1985 végére azonban felújult a legmagasabb szintű szovjet–amerikai párbeszéd.

A szovjet vezetőnek a nukleáris fegyverek leszereléséről szóló 1986-os programja annyira radikális volt, hogy Nyugaton sokan kételkedtek benne, és a szakértők többsége is úgy vélte, hogy azt teljes mértékben nem lehet megvalósítani. Gorbacsov az SZKP XXVII. kongresszusán a fegyveres erőknél a „védelemhez elégséges szintre” csökkentéséről szólt, és olyan átfogó nemzetközi biztonsági rendszert szorgalmazott, ami a katonain kívül a politikai, a gazdasági és a humán szférát is érintette volna. Új megközelítések vetődtek fel a külügyminisztérium 1986. május. 23–24-i konferenciáján is. Gorbacsov felismerte, hogy ha változatlan szinten tartják fenn a katonai kiadásokat, akkor nem tudják fejleszteni a polgári gazdasági ágakat. A külügyek feladatának jelölte meg, hogy kompromisszumok keresésé-

vel segítség elő a béke fenntartását és a leszerelés ügyét. Az előbbiekre előmozdítása érdekében a minisztériumokban és a külképviseleteken komoly személycserékre került sor. Az izlandi tárgyalásokra készülve Gorbacsov merész leszerelési javaslatokkal (a szovjet stratégiai támadó fegyverek 50 százalékos csökkentésével, majd távlatban a készletek megsemmisítésével) szándékozott „meglepni” amerikai partnerét.

Az 1986. október 11–12-i reykvíki tárgyalásokon a vitás leszerelési kérdések többségében sikerült előrelépni, azonban formális megegyezés nem született. Az amerikai követeléseknek elébe menve azonban két szakértői csoport foglalkozott a fegyverzetcsökkentéssel, a regionális konfliktusokkal, az emberi jogokkal és a kapcsolatok javításával. A külügyminisztériumban és a központi bizottságban külön részlegek kezdtek működni humanitárius témakörökben. A gyakorlati együttműködésben fontos szerepet játszott az A. V. Adamisin és Richard Shifter vezette szovjet–amerikai bizottság, amely a szólásszabadságban, a vallási életben, a tudományos és a kulturális kapcsolatokban és a szovjet állampolgárok külföldre utazásában igyekezett előrelépést elérni. 1987. december 8-án Washingtonban aláírták a közepes és rövid hatótávolságú rakétákról szóló kétoldalú egyezményt, amiben az aszimmetria jól mutatta az amerikaiaknak tett engedményeket. 1987-ben világszerte nagy visszhangot keltett Gorbacsov „Átalakítás és új gondolkodás országunknak és az egész világnak” című könyve, majd a következő év végén az ENSZ-ben az új szovjet bel- és külpolitikáról elmondott beszéde.

1989 mind a peresztrojkában, mind a hidegháború menetében fordulópontot jelentett: érezhetővé vált ugyanis a szovjet belső fejlődés és az ország nemzetközi pozíciója közti szoros kapcsolat. 1986–1988-ban fontos változások érlelődtek a közép- és kelet-európai államokban. Gorbacsov a szocialista országok vezetőinek 1986 novemberében tartott találkozásán a belügyekben való be nem avatkozás és a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok alapelveit fejtegette. Ugyanakkor a fenti régióknak a nyugati hitelektől való függése pénzügyi csőddel fenyegetett, és ezen akkor a Szovjetunió már nem tudott segíteni. A térségben felélénkültek a nyugati orientáltságú demokratikus és nemzeti mozgalmak (lásd erről a 38–41. jegyzetet: 144. o.), így a régió közel került a forradalomhoz. 1988-ban a Szolidaritás és a lengyel felső vezetés kapcsolatában az orosz kormányzat is a megegyezést pártfogolta, és az is kitént, hogy a Varsói Szerződés országai a növekvő szovjet gazdasági nehézségek és a gorbacsovi politika miatt külső segítségre nem számíthatnak. A szerző kitér a térség „finlandizálásának” lehetőségére is. A peresztrojka kezdetén Gorbacsov és társai a nyugati irányra koncentráltak, azután pedig az említett megoldásra a megváltozott körülmények között már nem volt esély.

A szovjet külpolitikát egyre jobban meghatározó tényező volt az európai eseményeket növekvő módon befolyásoló amerikai hatás. 1989 első hónapjaiban, amikor Reagant George Bush váltotta elnökként az USA élén, az amerikai és az orosz diplomaták egy ideig a két fél álláspontját igyekeztek kipuhatolni. Az új amerikai adminisztráció főleg a Szovjetunió meggyengüléséből adódó új lehetőségeket próbálta kitapintani. Az 1989 januárjában Moszkvába látogató Henry Kissinger azt javasolta, hogy a két nagyhatalom vállaljon felelősséget a kelet-európai helyzet alakulásáért, ami valójában a jaltai-potsdami rendszer felülvizsgálatát jelentette. Kissinger kifejtette: ha az oroszok nem avatkoznak be Kelet-Európában, akkor az amerikaiak sem tesznek semmit a térségbeli változások felgyorsítására. Az amerikai vezető körökben úgy vélték, hogy „segíteni kell” a peresztrojka reformjait, mert azzal az amerikai külpolitika Kelet-Európában is határozottabb és kezdeményezőbb lehet. 1989 tavaszán Bush már arról beszélt, hogy a világ megváltozott és az ígéretek helyett cselekedetek kellenek. Barszenkov rámutat, hogy miközben a bipoláris viszonyok alakulásáért a felelősséget az oroszokra rakták, annak feltételeit az amerikaiak szabták meg. Míg 1989-ben csak térségbeli orosz engedményekről volt szó, addig a következő évben már aszimmetrikus leszerelésről és további belső reformokról.

Az 1980-as évek második felében az európai integráció új szakasza kezdődött. Az európai egység kialakításában a Helmuth Kohl vezette NSZK kezdett főszerepet játszani. Kohl kormánya a német egység elérését nem távoli célként, hanem reális feladatként fogta fel. 1989. január 15-én konszenzussal elfogadták az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záródokumentumát, amibe a nyugati hatalmak hatására bekerült, hogy az emberi és a szabadságjogokról szóló alapelveknek összhangban kell lenni a nemzetközi joggal. A dokumentumot jóváhagyva a Szovjetunió először ismerte el hivatalosan, hogy a belső jogi normáknak meg kell felelni a „bécsi nemzetközi jogi követelményeknek”. Az előbbiekkal összefüggésben 1989 tavaszán a külügyminisztériumban tanácskozást tartottak a tömegtájékoztatással, a vallási és a társadalmi szervezetekkel és az emigrációval kapcsolatos jogalkotási munkálatokról. Ugyanekkor Bécsben tárgyalások kezdődtek az európai hagyományos fegyverzet csökkentéséről a Varsói Szerződés és a NATO tagországai között, míg az amerikaiak és az oroszok a stratégiai támadó fegyverek limitálásáról folytattak megbeszéléseket. Ezeken a szovjet katonai vezetéssel szembemenve Gorbacsov jelentős engedményeket tett.

1989-ben, amikor Lengyelországban és hazánkban demokratikus mozgalmak bontakoztak ki, fontos kérdés volt, hogyan reagálnak ezekre a nagyhatalmak. Bush elnök alapvető reformokat sürgetett. Sevardnadze a Time-

ban megjelent interjújában kijelentette, hogy minden államnak jogában áll szabadon megválasztani a fejlődés útját, és elvetette az orosz beavatkozást. Gorbacsov szintén a lengyel és a magyar nép szabad választási jogáról szolt. Így elkezdődött a jaltai-potsdami rendszer megváltozása és Kelet-Európa kikerült a szovjet ellenőrzés alól. A „bársonyos forradalmak” után ideológiai pluralizmus és többpárti politikai rendszer jött létre és piaci reformok kezdődtek.

Gorbacsov 1989-ben a Nyugattal való együttműködés erősítésére koncentrált. Ezt jól mutatja Angliába, az NSZK-ba és Franciaországba tett látogatása és Strasbourgban az Európa Házzal szóló fejtegetései. Nyugaton az utóbbit figyelemreméltónak vélték, de rámutattak a megvalósítás nehézségeire. Az SZKP KB 1989. augusztus 28-i határozatában kifejtették, hogy a fegyveres erők szerepének csökkenésével nő a nemzetközi problémák politikai eszközökkel történő megoldásának, így az ENSZ-nek és intézményeinek jelentősége. Az ENSZ Közgyűlésén 1989. november 15-én a békéről, a biztonságról és a nemzetközi együttműködésről szóló 44/21. számú határozatnál először lépett fel közösen az USA és a Szovjetunió. 1989-től az „új gondolkodás” jegyében a sajtóban és hivatalos szinten elkezdődött a korábbi szovjet katonai és külpolitikai lépések kritikája. Így a Népi Küldöttek második kongresszusán elítélték az 1939-es szovjet-német megneemtámadási szerződést és az afganisztáni katonai beavatkozást. A szovjet kormány elismerte, hogy hiba volt fegyveresen beavatkozni Magyarországon és Csehszlovákiában.

A kelet-európai események radikalizálták a szovjet demokratikus és nemzeti ellenzéki mozgalmakat. 1989–1991-ben azonban a szovjet külpolitikát meghatározó legfontosabb tényező a gazdasági helyzet romlása volt. Az egyre növekvő költségvetési deficit politikai következményekkel járt. Az ország vezetése két út előtt állt: vagy népszerűtlen stabilizáló intézkedéseket vezet be, vagy nagymértékű külföldi kölcsönöket vesz fel. A politikai liberalizálódás közepette a társadalmi robbanástól való félelem eleve meghatározta Gorbacsov döntését. Az ország hitelképességének megítélése fokozatosan romlott. A nyugati kereskedelmi bankoktól csak kormányaik jóváhagyásával lehetett hitelhez jutni. A hitelekhez jutás politikailag motíválttá vált: a szovjet bel- és külpolitikát érintő kérdések vetődtek fel. Ilyen feltételek között egyre nehezebb lett a független politikai irányvonal fenntartása.

A szovjet–amerikai kapcsolatokban fontos mérföldkő volt Gorbacsov és Bush első személyes találkozója Máltán 1989. december 2–3-án, ahol meghatározták a további együttműködés kereteit. Gorbacsov megerősítette,

hogy a Szovjetunió nem avatkozik be a kelet-európai országok ügyeibe. Bush a két német állam kapcsán csak azt ígérte, hogy az USA nem tesz az újraegyesítést gyorsító, meggondolatlan lépéseket. Barszenkov szerint ez valójában Kohl egyesítési politikájának támogatását jelentette. A két felet aggodalommal töltötte el a baltikumi köztársaságokban kialakult feszült helyzet. Bush kifejtette, hogy ezeket az USA soha nem ismerte el a Szovjetunió részeként. Gorbacsov a három köztársaságnak a Moszkvával való valamilyen „társulását” kutatta, ugyanakkor kijelentette, hogy nem kerül sor szovjet katonai beavatkozásra, amivel viszont „szabadkezet adott a különválás híveinek” (az ezekről szóló amerikai és orosz véleményeket lásd: a 78–79. jegyzet: 151. o.). A máltai találkozón tárgyaltak a Szovjetuniónak nyújtandó amerikai segélyről és a további leszerelési lépésekről. A tárgyalások után mindkét fél a demokratikus alapelvek győzelmét hangoztatta, valójában azonban az amerikaiak a nyugati demokrácia fölényét emelték ki.

A demokratikus mozgalom erősödése az NDK-ban elkerülhetetlenül bevonta a Szovjetuniót a német ügyekbe. Kérdésként felmerült, hogy a két német állam egyesül, vagy az NDK csatlakozik az erősebb NSZK-hoz és az, hogy ez milyen tempóban zajlik le. Barszenkov szerint az előbbiekről a szovjet vezetők 1989 őszén nem rendelkeztek átgondolt koncepcióval. A szerző azt írja, hogy ekkor az oroszok és sok nyugati államférfi még úgy vélte, hogy az egyesülés majd a távoli jövőben megy végbe. Az európai politikusok jelentős része a „bársonyos forradalmakig” azt gondolta, hogy a Szovjetunió nem egyezik bele az NDK elvesztésébe, az amerikaiak viszont politikai feladatnak tekintették az „újraegyesítést”. 1989 november végén azonban Kohl „tíz pontjában” már az egyesítés gyakorlati lépéseit taglalta, amiről előzetesen csak az amerikaiak tudtak. Az új német állam blokk-státuszáról a szovjet vezetőknek csak határozatlan elképzelésük volt. Gorbacsov 1990. június 1-jén egyezett bele az egyesült Németország NATO-tagságába. Barszenkov kifejti, hogy az egyesüléssel kapcsolatos orosz álláspont alakulására nagyban hatott a Szovjetunió súlyos gazdasági helyzete. 1990 első felében Gorbacsov, Rizskov és Sevardnadze, valamint a német politikusok és bankárok már az oroszoknak nyújtandó, nagy nyugati segélycsomag általános feltételeiről tárgyaltak.

A Szovjetunió kelet-európai befolyásának meggyengülése és a német egyesítés kibontakozása a szovjet államiság növekvő válsága közepette ment végbe. Kérdéssé vált az ország kormányozhatósága, a társadalmi-gazdasági viszonyok és intézmények degradálódtak, díszletszerű lett az államelnöki poszt, a balti köztársaságok visszatértek a világháború előtti státuszukhoz, az Oroszországi Föderációt Gorbacsov politikai ellenfele,

B. N. Jelcin vezette. Az előbbieket miatt a külpolitika gyakran a szövetségi vezetés és Gorbacsov meggyengült tekintélyének helyreállítására szolgált. Gorbacsov konkrét politikai eredményeket próbált felmutatni. Barszenkov szerint nem véletlen, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok történetében az 1990. május végi–június eleji washingtoni találkozót tartják a legtermékenyebbnek. A leszerelési egyezmények mellett Gorbacsov nehezen ugyan, de elérte (igaz, amerikai kikötésekkel), hogy Bush aláírja a kereskedelmi szerződést. 1990 júliusában az SZKP kongresszusával egy időben tartott legfelső szintű tanácskozást Londonban a NATO, Houstonban pedig a „Hettek”. A NATO főtitkára a megnyitón kijelentette, hogy a hidegháború a múlté. A NATO jelezte szándékát, hogy új partnerséget hoz létre az összes európai nemzettel és baráti kezet nyújt a volt hidegháborús ellenfeleknek. Houstonban megvitatták a közép- és kelet-európai országoknak és a Szovjetunióknak a piacgazdaság kiépítéséhez szükséges nyugati segélyek ügyét. Az előbbieket is hozzájárultak ahhoz, hogy Gorbacsov megőrizhette pártbeli vezetői posztját, azonban fel kellett áldoznia olyan közeli munkatársait, mint Jakovlev, Sevardnadze és Medvegyev.

1990. szeptember 12-én Moszkvában az NSZK, az NDK, Nagy-Britannia, a Szovjetunió, Franciaország és az USA külügyi vezetői aláírták a német egyesítésről szóló egyezményt. Október 3-án az NDK egyesült az NSZK-val, 9-én Gorbacsov látogatásán pedig sor került a szovjet–német jószomszédsági, partnerségi és együttműködési szerződés aláírására. A szerző rámutat, hogy a két katonai szövetség sorsáról megoszlanak a vélemények. Néhányan azt hangoztatják, hogy az amerikaiak szóban azt ígérték, hogy a német egyesítés után a NATO nem terjeszkedik Kelet felé. A nyugati szerzők viszont felhívják a figyelmet, hogy erről egyértelműen az akkori dokumentumokban nem volt szó. Barszenkov szerint a Szovjetunióknak nyújtott akkori biztonsági garanciákba hallgatólagosan beletartozhatott a NATO és a VSZ közötti ütközőzóna kialakítása. 1990 őszére azonban a VSZ és a KGST sorsa már eldőlt. A Szovjetunióknak már nem simulékony „baráti” pártokkal kellett számolnia, hanem harcoss antikommunista politikai mozgalmakkal. 1991. június 28-án Budapesten aláírták a KGST, július 1-jén Prágában pedig a VSZ megszüntetéséről szóló szerződést.

A hidegháború záróakkordjaként lehet számon tartani az Európai Együttműködési és Fejlesztési Szervezet legfelső szinten tartott párizsi 1990. november 19–21-i rendkívüli tanácskozását az Európa korábbi megosztottságának leküzdéséről szóló fontos dokumentumokkal. Huszonkét állam (a VSZ és a NATO tagországai) közös deklarációjában megállapították, hogy többé már nem ellenségek és baráti kezet nyújtanak egymásnak. Az „Új Eu-

rópa Párizsi Chartájában” megígérték, hogy a nemzetközi viszonyok alapját a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok, a gazdasági felvirágzás, a társadalmi igazságosság és az egyenlő biztonság európai értékei képezik. Az európai fegyveres erőkről szóló egyezményben a védekezésre elegendő létszámban maximalizálták a hagyományos fegyverzetet. A szovjet fél belement az őt érintő nagyarányú, aszimmetrikus csökkentésbe, ami Barszenkov szerint meglepte az amerikaiakat. Mindez „az új gondolkodás igazi győzelmét” jelentette.

1989 nyarán alakította ki Francis Fukuyama a „történelem végéről” szóló koncepcióját, amiben az ideológiai fejlődés végpontját a nyugati liberális demokrácia eszméinek egyetemessé válása képezte. Mindez kifejezésre jutott abban, hogy megvalósult a német egység, átalakult a szovjet társadalom, jelentősen csökkentek a fegyveres erők és az Egyesült Államok vitathatatlanul a világ vezető hatalma lett. Ezek a tények hatottak a liberális politikai és gazdasági eszmék győzelme természetének értelmezésére. Nem véletlen, hogy 1990 őszén jelent meg Joseph Nye „soft power” („puha erő/hatalom”) koncepciója, amelyben kifejeződött, hogy a XX. század végén az államok közötti kapcsolatokban, a nemzetközi viszonyokban a kulcsszerepet nem annyira a katonai tényezők játsszák, hanem a gazdasági, a kulturális, a politikai és a morális faktorok. Ezek elősegítették az Amerikával szembenálló országok vezetői felfogásának változását, ami komoly következményekkel járt.

A szerző írása végén rámutat, hogy a hidegháborút különféleképp határozzák meg, de mindegyik definícióban szerepel a két szuperhatalom, amelyek képesek hatni más országokra, a kibékíthetetlen ideológiai konfrontáció, a nukleáris fegyverek megléte, a fegyverkezési verseny, a befolyási övezetekért vívott harc és a perifériákon zajló fegyveres konfliktusok. 1990 végére azonban radikális változások történtek, amelyek Barszenkov szerint nagy részben az „új gondolkodás” politikája eredményének tekinthetők. A kurzus következményei azonban eltértek a várakozásoktól: a Szovjetuniónak alkalmazkodni kellett az új nemzetközi viszonyokhoz, amelyek növekvő mértékben hatottak belső átalakulására és megváltoztatták az ország helyét a világban.

A. Sz. Barszenkov: *Polityika „novovo mislenyija” i okoncsanyije holodnoj vojni (1985–1990)*. (Az „új gondolkodás” politikája és a hidegháború vége, 1985–1990). Rosszizsjkaja Isztorija. 2015. 6. 135–157. o.

Kurunczi Jenő

„Amerikai világrend Amerika nélkül?”

Robert Kagan, a jól ismert (neo-)konzervatív publicista, aki leginkább az amerikai külpolitikával kapcsolatosan közöl írásokat, legutóbbi könyvével a már egyszer jól bevált receptet alkalmazza: megjelentet egy sok szempontból vitára okot adó, tehát gondolatébresztő cikket, majd a felfokozott intellektuális légkörben kijön a cikk nem sokkal hosszabb könyvformátuma.¹ Kagan ezúttal az Egyesült Államok által felépített világendről értekezik könyvében, és – nem nagy meglepetésre – tíz körmével védi azt. Fő állítása, hogy az Egyesült Államok nem hanyatlik, és ez számára megnyugtató, mert ha ez mégis bekövetkezne, akkor az amerikai világrend összeomlana, s helyébe, állítja Kagan, kiszámíthatatlan káosz és a liberális-demokrácia esetleges visszarendeződése várható. Kagan azzal kezdi könyvét, hogy jó érzéssel, bár némileg elnagyolva, felvázolja az amerikai nemzet ambivalenciáját a nemzetközi életre gyakorolt hatásával: nem imperialisták, de kolóniák voltak, nem akarnak beleszólni más dolgába, de rezsimeket döntenek meg, és persze csírájukban hordják különleges, univerzalista felfogásukat, demokráciájuk példaértékét. A lényeket abban látja, hogy a második világháború után, a nyilvánvaló erőegyensúly politikájának kudarcára válaszul, az Egyesült Államok képes volt – sokszor korábbi ellenségeivel együtt – megalkotni egy nemzetközi rendet, amely katonailag, gazdaságilag, és sok szempontból ideológiailag is közös táborra tudott alakulni. A huszadik század második felének liberális demokráciája és gazdasági rendje az Egyesült Államoknak köszönhető, érvel Kagan. Mint állítja, valóban nem csupán az Egyesült Államoknak tudható be a demokrácia huszadik századi egyre nagyobb előretörése a világon, különösen a század utolsó harmadában. De mégis úgy érzi, az amerikai védőernyőbe való belépés igenis nagyot nyomott a latba azoknál, akik a demokrácia útjára léptek. Eszerint részben az amerikai erő volt az, amelyiknek köszönhető a liberális-demokrácia sikere.

¹ Így történt ez 2001. szeptember 11. után nem sokkal. Kagan, „*Power and Weakness*”, *Policy Review*, No. 113, June & July 2002, 3-28, ami később az *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order*, (New York: Alfred A. Knopf, 2003) címmel jelent meg.

A világra manapság oly jellemző szabad kereskedelem és liberális gazdaság szintén nem evolúciós következmény, hanem választás. S mivel a legerősebb ország ezt választotta, ezért mások is emellett teszik le a voksukat, bizonygatja Kagan. Az egész okfejtés alapja, hogy a legnagyobb erővel rendelkező Egyesült Államok képes volt megakadályozni a nagyhatalmak közötti háborút, amit elsősorban a demokrácia és a nyitott kereskedelem gyakorlásával ért el, illetve ezek aztán kölcsönösen támogatták egymást. A második világháború utáni rendet tehát elsősorban az Egyesült Államok alakította ki. Noha az a rend bipoláris volt a Szovjetunió miatt, annak összeomlása az amerikai rend sikerét jelenti.

További hozományként a hihetetlen és a történelem folyamán talán valóban párját ritkító erő legtöbb alkalommal nem okoz legitimitási gondot az Egyesült Államok számára a nemzetközi szintén. Természetesen mindig vannak, akik kritizálják Amerikát, s azt, ahogy erejét használja, de valójában talán mindig többen örülnek annak, amikor az Egyesült Államok kézbe veszi a dolgokat, elintézi a „piszkos munkát” mások helyett. Sok országnak szüksége van az amerikai erőre, „vagy legalábbis úgy érzik, szükségük lehet rá a jövőben. Ezek az országok elfogadták Amerika hatalmas erejét, nem elsősorban szeretetből vagy imádatból, hanem önös érdekből”. (62) Egyszóval Amerika fenntartja a világrendet, és a legtöbb ország érdeke egy ilyen világrend minél hosszabb ideig való fennmaradása. Ráadásul, érvel Kagan, az Egyesült Államok még a mai globalizált és technológiailag igen fejlett világban is földrajzi értelemben sok szempontból egy távoli sziget, ezért sokszor talán elfogulatlan döntőbíró lehet, akit az érdekei, tehát egyfajta univerzális érdekek mozgatnak, s ez megfelel a világ legtöbb államának, hiszen osztoznak benne.

Tehát végül Kagan oda lyukad ki újra és újra, hogy az Egyesült Államok katonai ereje az, ami a globális békét fenntartja. Mint írja, „a hatalmas erő és ennek az erőnek globális elfogadása szüli azt a kombinációt, ami meggátolta, hogy nagyhatalmak egymással háborút vívjanak”. (65) Ehhez járul már az említett gazdasági hálózatok szövevénye, az ideológia megegyezőisége a legtöbb országgal, de a nyers erő nélkül mindezek nem számítanának. Az amerikai katonai hatalom ugyanis az, ami csírájában fojtja el bármilyen háborúra aspiráló erő törekvéseit. Noha a hasonlat némileg túlzó, tartalmaz igazságot, hiszen senki sem a maga ellensége. S ha eleve kudarcra van ítélve egy ilyen vállalkozás, csak fél- vagy teljesen „örültek” kezdenek neki. E szerint a logika szerint tehát az előző két világháború is egy ilyen „külső, de mégis belső” erőfaktor hiányában történhetett meg, és az amerikai erő ezt a történelmi kudarcot próbálja elkerülni. Ezzel az érveléssel zárul le a könyv első fele.

A könyv második része két részre van osztva. Kagan először azt vizsgálja, mit tartogathat a jövő, mik is lesznek a következményei annak, ha az Egyesült Álla-

mok ereje valóban meggyengül. Arra keresi a választ, mi fog történni a liberális demokrácia kialakított rendjével. Ez minden szempontból a könyv legizgalmasabb része. Kagan úgy érvel, hogy amennyiben az Egyesült Államok visszaszűlyed a nemzetközi hierarchia alsóbb fokára, és csak az egyenlők között lesz első, az általa kialakított rend akkor is fennmarad, hiszen az mindenkinek kedvező, még az autokratikus hatalmaknak is (Oroszország és Kína). Kagan félelme sokkal inkább abban van, hogy ha megszűnik az Egyesült Államok hegemon szerepe a világban, ez olyasfajta multipoláris világot hozhat létre, amilyen a tizenkilencedik század második felében volt – ez rivalizáláshoz és könnyen háborúhoz vezethet, mint aztán az első világháború esetén történt. Ebben nem a demokratikus országok az igazi jelöltek, hanem ismét Oroszország és Kína, akiknek a szándékait egy ilyen megváltozott világhelyzetben nehéz előre modellezni. Ott van például a nemzetközi hajózási útvonalak kérdése, amelyeken még ma is az áruforgalom döntő része történik. Ha nem egy nemzet biztosítja ezeket, mert van hozzá ereje és akarata (mint jelenleg az Egyesült Államok), akkor ez az eddig mindenkinek kedvező állapot megváltozhat. Kagan mindenesetre farkast kiált. Arra esküszik, hogy mindenki megpróbálja maximalizálni saját érdekét – értelemszerűen a többiek kárára. Az amerikai hegemon védőernyő nélkül hobbes-i világ vár ránk, állítja Kagan. Mint fogalmaz, „az a gondolat, hogy a világ zökkenőmentesen és teljesen békésen lépne át a jelenlegi erőviszonyokból egy új világrendbe, amely egy teljesen más erőelosztást mutat, semmi egyéb, mint ábránd”. (90)

Ezekből a gondolatokból következik a könyv záró harmada, amiben pedig azt vizsgálja a szerző, hogy az Egyesült Államok valóban hanyatlásban van-e. Hiszen az eddig felépített gondolatsor azt feltételezte, hogy az amerikai domináns erő eltűnik, s helyébe egy kiszámíthatatlan, új világrend lép. Nos, Kagan szerint ez közel sincs így. Igaz, hogy a kiemelkedő amerikai gazdasági előnyök elveszőben vannak, és az amerikai katonai erő valóban nem volt képes két kis államot kedve szerint átalakítani, sőt, az Irak ellen indított háborúval sok szövetségese ellenszenvét is kiváltotta. Szintén igaz, hogy sokan birodalmi túlnyújtózkodásról beszélnek, s a brit birodalom végét látják megismétlődni az Egyesült Államok esetében. Kagan azonban máshogy látja. Úgy gondolja, a 2008-ban kezdődött recesszió csak egy szokásos és ismétlődő történelmi elem, amely már többször megesett az Egyesült Államokkal, és mindig megerősödve került ki belőle. Kína egyre növekvő gazdasági teljesítménye sem aggasztó, állítja, hiszen az egy főre jutó GDP-t számolva, a kínaiak messze elmaradnak Amerikától és más gazdag európai országoktól.

Ott van továbbá a katonai erő kérdése. Az Egyesült Államok GDP-jének jóval kisebb részét fordítja katonai kiadásokra, mint a hidegháború során, de így is többet költ, mint az utána következő számos ország

együttessen, és katonai ereje megkérdőjelezhetetlenül a legerősebb és a legtapasztaltabb a világban. De a feltörekvő országok sem feltétlenül jelentenek rossz hírt az USA-nak, hiszen nagy részük szövetségi rendszerbe tartozik, és így gyengíti az esetleges egyéb kihívókat. Arra pedig, hogy az Egyesült Államok egyre kevésbé tudja akaratát érvényesíteni, Kagan azzal válaszol, hogy az USA sohasem tudta teljes mértékben ezt megtenni, s csak történelmi illúzió az, amiről egyesek ilyen téren beszélnek. Hosszú oldalakon át sorolja az 1945 utáni évtizedek amerikai kudarcait a nemzetközi szinten, s el kell ismerni, hogy ez fontos pont. Ahogy írja, „egy világrend sikere nem az, hogy vajon az Egyesült Államok mindenkinek megmondhatja, mit tegyen. Sokkal inkább az, hogy maga a világrend – a demokrácia, a jólét és a biztonság kiterjesztése – fennmarad-e”. (124)

Kagan konklúzióját tartalmazó zárófejezetének már a címe is kétséget kizáróan hirdeti véleményét: „Csodálatos világrend”. Kagan büszke hazájára és a huszadik században az Egyesült Államok által kialakított új világrendre. Hirdeti, hogy csupán az amerikaiak választása, fenntartják-e ezt a rendet, aminek alapja végtére is csak a nyers erő marad: „Ami az Egyesült Államokat a világ nagy része számára vonzóvá tette, az nem a kultúrája, bölcsessége vagy ideáljai voltak. Időnként ezek is szerepet játszottak ugyan, de máskor irrelevánsak voltak. Jellemzőbb volt az amerikai erő vonzereje, az a mód, ahogyan ezt az erőt az Egyesült Államok használja, és azok a célok, amire használja”. (139)

Összegezve tehát, Kagan szerint az Egyesült Államok köszöni szépen, jól van és nem kell félnie a hanyatlástól, s éppen ezért az általa kialakított világrend is tartós marad. Kagan tagadja, s számokkal támasztja alá azon érvelését, hogy a birodalmi túlnyújtózkodás elérte volna hazáját. Állítja, összehasonlítva korábbi történelmi időszakokkal, az Egyesült Államok sem küzd nagyobb nehézségekkel, akár bel-, akár külpolitikai kérdésről legyen szó. De fontosnak tarja, hogy eltökéltség kell az amerikai világrend fenntartásához, mert a befektetett pénznél és energiánál sokkal drágább és költségesebb lenne annak feladása. Robert Kagan rövid könyvét érdemes elolvasni, mert valóban akut világpolitikai helyzetet tárgyal, logikusan érvel, noha néha talán egyoldalúan. De a könyvben feltett kérdések és a felvázolt lehetséges világkép egy esetlegesen valóban bekövetkező amerikai hanyatlás esetén mindenkit érinteni fog. És még ha ez be sem következik, mint a szerző hiszi, elgondolkodni érdemes rajta.

Robert Kagan, *The World America Made*, (Az amerikai világrend) New York: Alfred A. Knopf, 2012. 149 o.

Peterecz Zoltán

HISTORIOGRÁFIA

A modern politika vízválasztója. Jog, erény, királyság és konszenzus

Francis Oakley jelen könyve, *A modern politika vízválasztója. Jog, erény, királyság és konszenzus (1300–1650)*, a harmadik kötete annak a nagyszabású, igen rövid időn belül, fél évtized leforgása alatt megvalósult trilógiának, amelynek *A nyugati politikai gondolkodás megjelenése a latin középkorban (The Emergence of Western Political Thought in the Latin Middle Ages)* elnevezést adta. A korábbi kötetek 2010-ben, illetve 2012-ben láttak napvilágot, *Empty Bottles of Gentilism: Kingship and the Divine in Late Antiquity and the Early Middle Ages (to 1050)*, valamint *The Mortgage of the Past: Reshaping the Ancient Political Inheritance (1050–1300)* címmel. A trilógia főcímének megválasztása gondos mérlegelés eredménye, ugyanis Oakley hangsúlyozza, hogy amit speciálisan nyugati politikai gondolkodásnak nevezünk, az *kizárólag a latin kereszténység, azaz a nyugati keresztény kultúrkör vívmánya*. A szerző célja nemcsak az volt, hogy megfelelő mélységben tárgyalja azon korszak politikai gondolkodásának történetét, amelyet jobb híján és idézőjelesen maga nevez „középkorinak” (minthogy mindkét irányban átlépte e korszak konvencionális kronológiai határait, kb. 300–1450)¹, hanem az is, hogy „egyfajta perspektíva-váltást hozzon ahhoz képest, ahogy eddig jellemzően közelítettek a témához”. Végezetül pedig deklarált célja volt, hogy egy új, *mértékadó narratívát* nyújtson a nyugati politikai gondolkodás egészének megértéséhez: ez utóbbi taglalásában ugyanis a középkor hagyományosan nem kapott túl fényes helyet, hanem úgy tekintettek rá, „mint aberrációra, amely eltért a normától, olyan korszakra, amelyben a politikai gondolkodás »természetes« kategóriáit félresöpörték a vallási motívumok és a természetfelettihez való fordulás”. Ezáltal a középkori politikai gondolkodást a klasszikus görög és római politikai

¹ Lásd például ebben a témában Joseph Canning: *A középkori politikai gondolkodás története 1300–1450*. Bp., 2002. című könyvét. A trilógia harmadik kötete leginkább Quentin Skinner: *The Foundations of Modern Political Thought* 1–2. (Cambridge, 1978) című alapművének kronológiájához áll közel, amely a XIII. század végétől a XVII. század elejéig terjed.

gondolkodás valamint a Machiavelli, Bodin, Hobbes stb. által fémjelzett modern politikai gondolkodás közé ékelődő intermezzóként kezelték (mint például a kérdés XX. századi klasszikusa, Walter Ullmann). Ebben pedig implicite az a gondolat is benne rejlik, írja a szerző, hogy a különbségek ellenére alapvető kontinuitás van az egyaránt „szekulárisnak” vélt klasszikus, és a modern politikai gondolkodás közt, továbbá, hogy a szekuláris vizsgálati módszer az egyedül megfelelő ahhoz, amit „igazi politikai gondolkodásnak” lehet nevezni. Ehhez képest viszont Oakley azt emeli ki, hogy a középkori politikai gondolkodás megértése nélkül nem képzelhető el a nyugati politikai gondolkodás különlegességének, „szingularitásának” felismerése: amit ugyanis nyugati politikai gondolkodásnak tartunk, az nem az antikvitásból, hanem éppen a középkor politikai eszmerendszerből nőtt ki. Olyan, a modern nyugati politikai gondolkodás számára adottnak vett fogalmakat, mint az *állam mesterséges mivolta*, a *politikai konszenzus individualista felfogása*, az *individuum autonómiája*, az *öt megillető természetes jogokkal*, „hajlamosak vagyunk úgy kezelni, hogy *természetesek az ember számára*”, noha éppen ezek különössége az, ami magyarázatot igényel.

Mind a harmadik kötet általános bevezetésében, mind a kötet témájának kifejtése során találhatunk olyan fontos visszacsatolásokat a szerző részéről, amelyekben röviden felvázolja a trilógia koncepcióját, továbbá rezümészzerűen az első és a második könyv fő vezérfonalát is. Oakley „alapvető premisszája”, hogy a *szakrális királyságot* tarthatjuk egy olyan általános „politikai vagy pontosabban teopolitikai normának”, amely kultúráktól és földrészekről függetlenül szinte minden társadalomra jellemző volt, egészen az időszámítás előtti negyedik évezredtől kezdődően. Ebből következően pedig a klasszikus kori athéni poliszt, valamint a római köztársaság időszakát, illetve a reneszánsz Itália köztársasági retorikáját (amelyeknek az európai politikai gondolkodás történetének kutatói oly nagy teret szentelnek) más kontextusba kell helyoznunk: ezek az időszakok ugyanis csak egy „köztársasági zárójelnek”, mondhatni kis szigetnek, azaz kivételnek tekinthetők a monarchikus gondolkodás és a monarchia intézményének tenge-
rében. Ráadásul Európa *nem örökölte meg közvetlenül* sem a köztársaságot, sem annak eszméit az antikvitástól, hanem a keresztény szakrális királyság lett a norma. Az első (1050-ig terjedő) kötet így azzal foglalkozott, hogy miként jött létre a késő-őkorban – a kora-középkorban uralkodó ún. Krisztocentrikus királyságkoncepció.

A második kötet annak a frontális támadásnak a bemutatásával indul, hogy a reformpápaságból kinövő, VII. Gergely-féle új egyházkoncepció a XI. század vége táján miként üzent hatat e krisztocentrikus király(ság)képek:

nevezetesen, az általánosan meg nem kérdőjelezett ún. „pap-király és császár-pápa” felfogásnak. Ez ugyanis azt jelentette, hogy a latin nyelvű egyházakban a királyokra és a császárra kvázi-papként tekintettek, az egyes egyházak irányítása pedig a királyok, illetve a császár kezében volt, sőt, a császár még a pápa felett állónak is tartotta magát.

A nyugati politikai gondolkodás (sőt civilizáció) egyediségének tekintetében Oakley ugyanazt az álláspontot képviseli, mint *Szűcs Jenő*, vagy *Brian Tierney*, amikor döntő jelentőséget tulajdonít a VII. Gergely-féle pápai politikának. Kiemeli, hogy éppen az egyháztól jött az a késztetés, amely a szakrális szférának a világitól történő elkülönítésére törekedett, s ennek folytán a „politika (legalábbis részben) deszakralizálódott és többé már nem úgy fogták fel, mint amely a Megváltás rendjéhez tartozott”, azaz nem a teológia részeként kezelték a kormányzást. Ezen új felfogás szerint a király személye nem szent, s mint laikusnak nem volt helye az egyház irányításában. Ezt a folyamatot nevezhetjük *szekularizációnak*, de nem abban az értelemben, ahogy ezt a terminust a felvilágosodás után használni kezdték! A szociológus *José Casanova szekularizmus-felfogására* támaszkodva Oakley rávilágít, hogy „amit a *szekularizáció* egységes teóriájaként tartanak számon, az valójában három különböző propozíciót foglal magában”. Az első, és a legalapvetőbb, az egész folyamat magja, a politikának a vallási szférától és a legfontosabb vallási normáktól való „megkülönböztetése és emancipációja”. A történelem azonban azt mutatja, hogy ez nem vezet el szükségszerűen a vallás(osság) hanyatlásához (1), tehát nem eredményezi szükségszerűen a vallás marginalizációját, az egyén szférájára való visszaszorulását (azaz a vallás „privatizációját”), mint ahogy a közügyekből történő száműzését (2) sem.

Ha így történt volna, akkor ebben az esetben mit kezdjünk például a reformációval, hiszen ez éppen a vallás központi szerepével magyarázható? Nincs jobb bizonyítéka a szerző által képviselt nézőpont létjogosultságának a politikai gondolkodás illetén paradigma szerinti értelmezésében, mint az, hogy a modern nyugati politikai gondolkodás (korábban is említett) alapelemei éppen a reformáció és a vallásháborúk során kristályosodtak ki! Mint például a szuverenitás fogalma is, amelynek egyik újdonsága Jean Bodin részéről éppen az volt, hogy valamely felekezet kizárólagos fenntartása egy államban nem elsőrendű feladata az uralkodónak.

Az elhatárolás azonban, amely a politikát külön szféraként kezdte kezelni, csak az első, bár a legfontosabb lépés volt a hatalomról való gondolkodásnak a teológiától való leválasztásában. Oakley rámutat, hogy egy ezzel komplementer folyamat is zajlott a XII. századtól: az egyházra alkalma-

zott metaforák és jogi teóriák átvitele a világi közösségre (amit korábban *Ernst Kantorowicz*, majd *Brian Tierney* hangúlyoztak különösen), melynek folytán az uralkodó és a királyság viszonyát immár kizárólag jogi keretben lehetett értelmezni. Egy konkrét példával megvilágítva: mint ahogy a XII. században axióma lett, hogy a püspök, akiről azt tartották, hogy misztikus házasságban élt egyházmegyéjével (azon bibliai metafora alapján, hogy Krisztus a férj, az egyház pedig az ő felesége) és nem idegenítheti el a tiszttségéhez tartozó jogokat és javakat, ez az elv elérte a világi szférát is. A király mint a királyság férje sem idegeníthette el a királyi tiszttséghez tapadó jogokat, minthogy azok nem az ő személyéhez kötődtek, hanem tőle függetlenül léteztek. (Ez utóbbi elvben gyökerezett a koronaeszmé.) A jogtudomány eredményeinek alkalmazása erre a szférára idővel azt eredményezte, érvel Oakley, hogy az a választóvonal, amely a világi és szakrális dolgok közt húzódott, egyre inkább az előbbi irányába tolódott el.

A politika gregoriánus deszakralizációja, melynek során az uralkodóból igyekeztek pusztán világi személyt kreálni, azonban nem volt teljes: az uralkodó a XII. század után is mindig több maradt annál, mint egy a laikusok közül. Ez a megállapítás sem új önmagában, viszont nagy jelentősége van abból a szempontból, hogy új megvilágításba helyezi azt a doktrínát, amelyet a *királyok isteni jogalapjának* neveznek, s amelynek egy egész fejezetet szentel a szerző. E fejezetnek már a címe is (*A tiszteletadás politikája. A régi királyi szakralitás és az új isteni jogalapú királyság*) egyértelművé teszi, hogy a királyi hatalom megerősítését célzó késő-középkori törekvések nagymértékben támaszkodtak a királysághoz tapadó szakralitás még meglevő elemeire, amelyeket fel lehetett erősíteni. Ez a szakralitás fejeződött ki például a francia és az angol uralkodók csodálatos gyógyítói képességébe vetett hiedelemben, nevezetesen, hogy ezek az uralkodók kézrátétellel gyógyítani tudják a görvélykórt. A szakralitás hangsúlyozása, tehát „alapvetően archaizáló természetű volt”, amennyiben a korábbi királyképet elvenítette fel: jogosan hangsúlyozza Oakley, hogy a *királyok isteni jogalapjaként* ismert teória, amely csúcspontját a XVII. században érte el, alapvetően nem valamiféle gyökeresen új nézetre támaszkodott, hanem a múltból táplálkozott. Ez persze, nem jelentette azt, hogy változtalan maradt. Ugyanakkor ez a régi-új királyságkoncepció együtt járt, különösen a XV. század közepétől, a királyi hatalom jogkörének abszolutista irányba történő elmozdulásával a teoretikusok részéről. Ez utóbbi fejlemény viszont megintcsak nem volt más, mint a pápai hatalom nyelvezetének átvitele a világi uralkodókra.

A *királyok isteni jogalapjának* kora-középkorból örökölt elemei (a király személyének különlegességén túl) mindenkelőtt azok voltak, hogy a

királyság isteni eredetű intézmény, és a király csak Isten előtt felelős, mert hatalma közvetlenül Istentől származik. Ezek az elemek azonban, mutat rá Oakley, kiegészültek az *alattvalók passzív engedelmességének, és egyúttal az aktív ellenállás tiltásának* hirdetésével, mégpedig egyrészt a pápaság világi főhatalomra vonatkozó, a reformáció nyomán újra felerősödő igényeit, másfelől az aktív ellenállást, sőt, a zsarnokölést hirdető kálvinista és jezsuita teóriákat ellensúlyozandó. A negyedik elemet, hogy az Isten által közvetlenül adott hatalom *a leszármazás kikezddhetetlen joga* alapján száll a királyra (primogenitúra elve), már a trónutódlás körüli (immár felekezeti szempontokkal is színezett) problémák kristályosították ki a XVI. század végére. A XVII. század konfliktusai, mint az angol polgárháború, csak megerősítették a királyok isteni jogalapját, de ez nem gátolta meg, hogy a politikai hatalom újfajta konszenzuson alapuló, nevezetesen az egyének konszenzusát hangsúlyozó elve (ami viszont erőteljesen merített a zsinati mozgalomból!) teret nyerjen. Oakley könyvének zárófejezetében ennek az új konszenzuális politikafelfogásnak a vázlatos alakulását mutatja be a XVI. századtól, de a XVII. század első felének vonatkozásában (bevallottan) nem Althusis, Grotius, Hobbes mérőkövet jelentő munkásságán keresztül, hanem az angol (és skót) politikai gondolkodás szűkebb dimenziójára fókuszálva. Egészen addig a pontig viszi el a kérdés tárgyalását, amit joggal tart kronológiai fordulópontnak, nevezetesen I. Károly zsarnokként való kivégzését és a monarchia angliai eltörlését (1649).

Oakley írása, annak újszerűsége folytán, a politikai gondolkodás iránt érdeklődők számára megkerülhetetlen alkotás lesz.

Francis Oakley: *The Watershed of Modern Politics. Law, Virtue, Kingship and Consent (1300–1650)* (A modern politika vízvázlasztója. Jog, erény, királyság és konszenzus, 1300–1650) New Haven–London, Yale University Press, 2015. 415 o.

Sashalmi Endre

Szellemtörténet és jogtörténet Fritz Kern munkásságában

A *Johannes Liebrecht*¹ névvel jegyzett kötet címe historiográfiai szempontból különösen érdekes és fontos probléma taglalását vetíti előre: a szellemtörténeti irányzat új szemléleti módként való bemutatását egy német (jog-)történész példáján keresztül. Liebrecht érdeklődése főleg *Fritz Kern* (1884–1950) középkori jogtörténettel kapcsolatos tudományos eredményeire irányul, ugyanis több tekintetben maradandónak, időtállóknak tekint azokat. Minthogy ezen eredmények szerinte a szellemtörténet elmélyült tanulmányozásából és recepciójából fakadtak, a könyv hosszasan kitér pl. arra a jogtörténeten vagy a medievisztikán már túlmutató kérdésre, hogy miként írható le és értékelhető az irányzat a történetírás – a szerző által vázolt – történetén belül. Liebrecht a Kern történeti műveinél pozitívumként értékelt európai látásmódot igyekszik alkalmazni saját vizsgálódásainál is, így röviden képet ad más (nem német) történészek (pl. *Johan Huizinga*, *Marc Bloch*) szellemtörténethez való viszonyáról, valamint a historikus elméleteinek későbbi angol, orosz, spanyol, norvég és japán recepciójáról is.²

Az utóbbi években megjelent, szellemtörténetről szóló munkák közül *Mikuláš Čtvrtník* 2010-ben kiadott kötetével tudnám párhuzamba állítani Liebrecht vállalkozását.³ A cseh szerző *Zdeněk Kalista* történeti munkásságát helyezi el az irányzaton belül, és a pontosabb definiálás érdekében külön hangsúlyt fektet a szellemtörténet mentalitástörténettel, eszmetörténettel és a kosellecki fogalomtörténettel való hasonlóságaira,

1 A jogtörténettel és jogtörténészek (pl. Heinrich Brunner) életművének feldolgozásával is foglalkozó szerző filozófiai és jogi végzettséggel rendelkezik és a hamburgi *Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht* munkatársa.

2 Természetesen ez az európai kontextualizálás inkább bizonyos fokú kitekintést jelent, hiszen a fő hangsúly a német történetíráson és történeti gondolkodáson van.

3 Mikuláš Čtvrtník: *Geschichte der Geschichtswissenschaft*. (Der tschechische Historiker Zdeněk Kalista und die Tradition der deutschen Geistesgeschichte.) Hamburg, 2010. Szellemtörténettel sok tekintetben összefüggő problémákat (pl. a barokk fogalmának történeti értelmezéseit) elemeznek újabban a következő tanulmánykötet szerzői: Franz Leander Fillafer–Thomas Wallnig (Hg.): *Josephinismus zwischen den Regimen*. (Eduard Winter, Fritz Valjavec und die zentraleuropäischen Historiographien im 20. Jahrhundert.) Wien–Köln–Weimar, 2016.

eltéréseire. Ezenkívül megpróbálja feltérképezni a cseh törtézésre ható kortárs szellemi irányokat és azok sajátos adaptációját. Čtvrtník és Liebrecht művei döntően pozitívan értékelik és az adott korban tudományos újításként értelmezik a szellemtörténetet, ami könyveik főszereplőit (Kalista, Kern) bizonyos fokig európai rangra emeli a kortárs mezőnyben. A két könyv egyben a szellemtörténet iránti élénk érdeklődésről tanúskodik.

Az itt ismertetett mű legfontosabb kérdése elsősorban az, hogy miben nyilvánult meg a címében említett újítás a német törtézésnél és mihez képest is jelentettek novumot tézisei. Kern egyik és egyben legfontosabb (a legnagyobb visszhangot kiváltó) koncepcióját a középkori jogfelfogásról dolgozta ki. E szerint a középkorban annál igazságosabbnak és jobbnak tartották a jogot, minél régebbinek vélték („rég, jó jog”). Minden jogújítás érvénytelen, ha nem felel meg a réginek vélt elveknek, tehát az ideális és valóságos jog között nem tett különbséget a középkori gondolkodás. Ténylegesen, a valóságban lehetett egyébként új egy törvény, de csak akkor lehetett jó, ha réginek számított: gyakran egy jóval korábban élt, mítikus törvényhozó királyra vagy magára Istenre vezették vissza az egyes törvényeket, ami persze nem azt jelentette, hogy a szóban forgó személyek alkották meg azokat. Egy bíró hivatkozhatott a régi, jó jogra, de közben alkothatott teljesen újat, s ilyen szempontból a nagyobb kodifikációk sem teljesen „ártatlanok”, azaz nem pusztán a tényleges állapotokat rögzítik, hanem a kodifikátor felfogásának nyomait is magukon viselik.

A maga korában úttörőnek számító tézis ismertetése után egy rövid életrajzot olvashatunk. Kern polgári protestáns családba született, az egyetemen jogot és történelmet tanult. Tanárai között az államközpontú történetírás legfőbb védelmezőiként jellemzett történészeket (*Georg von Below* és *Dietrich Schäfer*) találjuk, de *Eduard Meyer* (egyetemes történet) és *Karl Zeumer* (forráskritika, jogtörténet) is oktatták. Első témája ennek megfelelően egy politikatörténeti munka a francia–német viszonyról és a francia „terjeszkedő politika” középkori eredetéről, természetesen aktuális, nemzeti szempontú üzenettel. Liebrecht azonban már itt leszögezi, hogy Kern egy következő generáció színre lépését testesíti meg a történetírásban, így a kísérletező, újításokra vevő (*Entdecker*) történész a későbbiekben több tekintetben szakított eredeti mesterei szemléletével. Az I. világháború előtt a középkori világszemléletről (*Weltanschauung*) publikált két könyvet, amelyek Dante munkáit (1913) és az ellenállási jogot (1914) értelmezték szellemtörténeti szempontból.

Az első hosszabb fejezet az 1914-es könyvről szól,⁴ amely az istenkegyelmiség (az uralkodó hatalmának szakrális megalapozása) és az ellenállási jog (a régi jogot megsértő uralkodóval szemben való fellépés eszmei háttere) középkori felfogásának fejlődéstörténetét mutatja be európai szémszögből. Liebrecht szerint Kern elemzett munkája sok tekintetben épített régebbi jogtörténészekre (*Otto von Gierke, Heinrich Brunner*), ám számos modern, egyenesen az antropológia irányába mutató szempontot is magában foglal: nem véletlen, hogy maga Marc Bloch írt róla (egyébként kritikus) recenziót franciául, aki a királyok szakrális gyógyító erejébe vetett hittel foglalkozó *Gyógyító királyok* (1924) megírásához haszonnal forgatta Kern műveit. Liebrecht javára lehet írni, hogy nem ragadta magát mindenáron eszmei „rokonításokra”, azaz mindig kiemeli az egyes szerzők közötti kisebb-nagyobb különbségeket. Kern és Bloch (itt: a szellemtörténet és az *Annales*) között például fontos eltérés volt, hogy a francia történész nyitottabb volt a szociológia és a társadalomtörténeti aspektusok irányában, mint német kollégája.⁵ Különbségeket és egymásra hatásokat viszont a szellemtörténet képviselői között is felvet. A szerző által joggal szellemtörténésznek tartott Huizinga szintúgy a középkori gondolkodással foglalkozott, ám az antropológiai és a művészettörténeti tematika erősebben dominált nála (példárá *A középkor alkonya*), mint az irányzat alapelveit elsősorban az alkotmány- és jogtörténetre alkalmazó Kernnél. Liebrecht ezen kívül látványos, széles panorámájú képet rajzol a korabeli szellemi irányzatokról. Bizonyos mértékben elődként említi *Jacob Burckhardt* és *Karl Lamprecht* történetészeket (a kultúrtörténeti vonatkozásokban), valamint *James George Frazer*t (antropológia). A Kern gondolkodását befolyásoló kortársak között szintén illusztris neveket találunk: *Ernst Troeltsch* (középkori gondolkodást kutató szellemtörténész), *Otto Brunner, Heinrich Mitteis* (jogtörténészek), *Friedrich Meinecke* (eszmetörténet) és *Ferdinand Tönnies* (a középkori, ideálisnak tartott *Gemeinschaft* és a modern, mechanikus *Gesellschaft* szembeállítás) tartoznak ide. A felsorolt francia, holland és német nevek alapján meggyőzőnek hat a szerző azon állítása, hogy Kern már egy újabb, a szűk politikátörténet tárgyalásán túlnövő generáció meghatározó tagja volt.

De mennyire és miben jelentett újat Kern szellemtörténeti munkássága? A német történetíráson belül a szellemtörténet bár újdonságként hatott, de nem akart gyökeresen új frontot nyitni, hanem inkább a régebbi szemléletet

4 Fritz Kern: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter*. (Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie.) Leipzig, 1914.

5 Liebrecht, a későbbi oldalakon a francia mentalitástörténettől is elválasztja a szellemtörténetet, hiszen az előbbinél a társadalomtörténeti beágyazottság és a struktúrák egyértelműen nagyobb szerepet kaptak, mint az utóbbinál.

igyekezett kiegészíteni, tágítani.⁶ Liebrecht szerint ezt bizonyítja Kern munkássága is, amelyet a „régiekhez” tartozó Georg von Below is rendkívül pozitívan fogadott.⁷

A közévevisztikában azonban a Kern által művelt szellemtörténet (különösen jogtörténeti szempontból) radikálisan új jelenség volt. Korábban is hivatkoztak már történetírók a „szellemre” (*Geist*), azt azonban gyakran egy romantikus nacionalista értelmezéssel, idealizálva és történetietlenül tették. Ezt a szerző a középkori konszenzus-gondolatokon (*Konsensgedanke*) keresztül szemlélteti: a törvényekben szereplő *consensus* kifejezést a XIX. században gyakran értelmezték úgy, hogy a nép közvetlenül részt vehetett és beleszólhatott a törvényhozásba. Kern történetibb alapokon álló jogtörténeti kísérletei persze nem voltak előzmény nélküliek (ld. Gierke munkásságát), azonban elsőik között tartható számon az a törekvése, hogy a középkori ember gondolatvilágáról egy egységes és lehetőleg empirikusan is megalapozott képet alkosson. A szellemtörténetre jellemző, holisztikus megközelítést alkalmazva Kern úgy látta, hogy minden korszakban van egy szellemi vezérmotívum vagy egy „egységkultúra,” (*Einheitskultur*) amely az egyes jogi és alkotmányos intézmények működésében is megnyilvánult (pl. a már említett ellenállási jog térnyerésében). Ez a holisztikus szemlélet nyilvánult meg ezenkívül abban, hogy két értelemben használta a középkor fogalmát: az egyik időben lehatárolt, a másik örök jellegű (*zeitliches und begriffliches Mittelalter*). Az örök középkor azt jelenti, hogy bizonyos középkori eredetű eszmék (pl. a hatalom korlátozásáról szóló népszuverenitás-elméletek) bár jelentősen módosult formában, de tovább élnek a modern korban is.

A jogtörténetben Kern élesen elválasztotta egymástól a „valóságot” (pl. a tényleges joggyakorlatot) és az „ideák világát” (a jogról alkotott korabeli képzeteket). Ez a szembeállítás azért volt nagyon fontos, mert így lehetséges nyílt történetileg értelmezni, azaz a saját koruk mércéje szerint mérni a törvények és oklevelek szellemiségét – tehát nem az volt a fő kérdése, hogy egy forrás igazat mondott vagy hazudott egy adott ténnyel kapcsolatban,

6 A szemléletbeli tágítás igénye a korabeli társadalom és a történetírás válságából egyaránt következett és kb. 1890-től 1930-ig tartott a szerző álláspontja szerint. A modernizáció és az iparosodás válságának tapasztalata miatt jellemző volt a szellemtörténetre a kultúrpesz-szimizmus, a tömegtársadalom és a városiasodás kritikája, ami Kern írásaiban is megjelenik. A történetírásban megnyilvánuló válság az ún. Lamprecht-vitában csúcsosodott ki, amelyben Kern a politikatörténetekkel szemben érvelő Lamprechtet kritizálta annak ellenére, hogy saját, kultúrtörténeti irányba mutató orientációjával maga is a politikatörténet helyett kínált alternatívát.

7 A historizmus és a szellemtörténet viszonya (itt: a szembenállás mértéke) vita tárgya a historiográfia-írásban: Erős Vilmos: Modern historiográfia. (Az újkori történetírás egy története.). Budapest, 2015, 154–155.

hanem az, hogy ez az igazmondás vagy ferdítés milyen korabeli jogszemléletről árulkodik?⁸

Külön fejezetekben olvashatunk Kern történetpolitikai nézeteiről, politikai aktivitásáról és egyéb történeti munkáiról – hiszen az eddig ismertett történetírói szövegeknek aktuális céljai, retorikus elemei és ideológiai motívumai is voltak. Politikai nézeteit tekintve a német történész az első világháborúban lelkes nacionalista volt és publicisztikai tevékenységet is folytatott, majd a későbbi években egyre inkább (közéleti és tudományos elszigetelődésével párhuzamosan) a francia-német tudományos és politikai együttműködésen, megbékélésen dolgozott. Nem volt a köztársaság híve, de ellenezte a szélsőjobboldali mozgalmakat és egyfajta „organikus demokrácia” kiépítését szorgalmazta, amely az atomizált társadalom helyett egy közösségelvű, „öszönös szolidaritásra” épülő berendezkedést jelentett (itt utalnék *Tönnies* elképzeléseinek befolyására, aki egyben levelezőpartnere és gyakori beszélgetőtársa is volt). Liebrecht jogosan ítéli el a fajelmélet felé való tapogatózásokat az 1920-as évek végén, amikor Kern az „északi faj” felsőbbrendűségéről írt. Hozzáteszi azonban, hogy a náci hatalomátvétel után e kísérletezés nyomai eltűntek munkáiból, és ezzel együtt erőteljes támadást intézett a faji alapú történetírás ellen, mondván, hogy az eltünteteti a történelem sokszínűségét. 1938-tól belső emigrációba vonult és vallásos témákkal foglalkozott, majd 1944-ben aktívan részt próbált venni az ellenállásban, amelynek során viszont lelepleződött és csak a Svájcba való emigráció révén menekült meg.

Végül a könyv szerzője szembesíti Kern elméleteit a később született jogtörténeti kutatások eredményeivel. A középkori jogfelfogás ezek szerint nem volt annyira egységes (illetve kérdéses, hogy létezett-e valamilyen jól körülírható, folytonos „középkori jogszemlélet”) és a régi, jó jog elve sem fedezhető fel annyira általánosan, mint azt Kern vélte. A német középkorász hatását ezzel együtt alapvetőnek és nagy jelentőségűnek minősíti.

8 Megjegyzendő, hogy Liebrecht könyve a magyar történetírás két világháború közötti történetének vizsgálatához hasznos adalékokkal szolgálhat, hiszen Kern fogadtatásának történetéhez hozzá lehetne sorolni *Eckhart Ferencet* is, aki 1931-ben a magyar jogtörténet szelemptörténeti áttértékelésének jegyében elsőként ismertette meg a hazai olvasóközönséggel a német szerző elméleteit, amivel óriási visszhangot váltott ki. Az Aranybulla értelmezésénél pl. Kernre hivatkozva szétválasztotta egymástól az ideák világát (a régi, jó jog helyreállításának kívánalmát) és a valóságot, amikor megjegyezte, hogy az Aranybulla valójában forradalmi jelenség volt. Ez az értelmezés fontos módosulást jelentett az ideák világát és a valóságot összekeverő nemzeti romantikus jogtörténeti iskolával (mindenekelőtt *Timon Ákossal*) szemben. Bővebben ld.: Törő László Dávid: Az „Eckhart-vita”: Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas*, 2016/4. 56–76.

A könyv egyetlen (apróbb) kritikájaként csak azt tudom említeni, hogy a viszonylag rövid terjedelméhez képest olyan sok diskurzust nyit ki és elemez, valamint olyan sok szereplőt vonultat fel a lapjain, hogy néhány személy nem kap kellő kidolgozást.⁹ Ezzel együtt egy alapos, historiográfiai szempontból rendkívül hasznos, szinte mintaszerű munkát tarthat kezében az olvasó. Szerzője nem csupán a nyomtatott forrásokra, de Kern kéziratos hagyatékára (levelezések, egyetemi előadások szövegei) is támaszkodik, ráadásul angolul és franciául is olvas, ami az egyetemes és európai kitekintést is lehetővé teszi. Nem elszigetelt jelenséggként mutatja be a német történész fellépését, hanem több diskurzusból (jogtörténet, szellemtörténet, a német történetírásról belülről zajló viták) bontja ki kezdeményezéseit.

Johannes Liebrecht: *Fritz Kern und das gute alte Recht. Geistesgeschichte als neuer Zugang für die Mediävistik* (Fritz Kern és a régi, jó jog. A szellemtörténet, mint új megközelítési mód a mediävistikában.) Klostermann, Frankfurt am Main, 2016. 161 o.

Törő László Dávid

9 Pl. a többször tévesen Franz Valjavecként írt Fritz Valjavecről nem derül ki, milyen viszony fűzte Kernhez.

In memoriam Anderle Ádám (1943–2016)

Egyik legelkötelezettebb és írásaival gyakran jelentkező szerzőtársát vesztette el folyóiratunk Anderle Ádám halálával. Egyetemi tanulmányait Szegeden, a József Attila Tudományegyetemen végezte, ahol 1966-ban magyar-történelem szakos diplomát szerzett. Egyetemistaként megtanult spanyolul, mert elmélyülten érdeklődött Spanyolország és Latin-Amerika történelme iránt. Egyetemi doktori disszertációját 1967-ben védte meg, majd tíz évvel később a történettudományok kandidátusa lett Politikai mozgalmak Peruban a két világháború között című értekezésével. 1988-ban benyújtott akadémiai doktori értekezésének a latin-amerikai nemzettudat és kontinentalizmus volt a témája. A szegedi Középkori Egyetemes Történeti Tanszéken belül létrehozta a Latin-Amerika Története Kutatócsoportot, amelyből 1993-ban a Hispanisztika Tanszék alakult. A Klió indulásától szorgalmasan küldte ismertetéseit a spanyol nyelvű történeti irodalom legfrissebb és legnagyobb érdeklődést kiváltó könyveiről, tanulmányairól, szakértői vitáiról. Publikálásra bátorította a Szegedi Egyetem Hispanisztikai Intézetében dolgozó munkatársait és doktoranduszait. Szakmailag igényes, a történeti összefüggésekre rávilágító, jó stílusban megírt recenziói mindannyiszor értékesebbé tették az adott folyóiratszámot. Írásain kívül folyamatosan nyomon követte az aktuális pályázati lehetőségeket, hogy a Klió megjelentetési költségeinek forrása évről-évre előteremthető legyen.

Emlékét kegyelettel megőrizzük.

E számunk szerzői

Biernaczky Szilárd CSc. ny. egyetemi docens, néprajzkutató, afrikanista

Bitskey István akadémikus, professor emeritus, DE

Bodnár Krisztián abszolvált PhD-hallgató, DE

Bozzay Réka PhD egyetemi adjunktus, DE

Darab Ágnes PhD habil. egyetemi docens, ME

Dinnyés Patrik PhD-hallgató, EKE

Fodor Mihályné ny. főisk. adj., NYF; a KLIÓ szerkesztője,

DE Történelmi Intézet

Gesztelyi Tamás CSc. professor emeritus, DE

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE

Peterecz Zoltán PhD főiskolai docens, EKE

Sashalmi Endre PhD habil. egyetemi tanár, PTE

Suhajda Szabolcs, a Jekatyerinburgi Központi Uráli Föderatív Egyetem

tudományos segédmunkatársa és az ELTE BTK Ruszisztika

Központ PhD-hallgatója

Törő László Dávid PhD-hallgató, DE

Veszprémy Márton történész, könyvtáros, OSZK

(Rövidítések: EKE: Eszterházy Károly Egyetem; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; DE: Debreceni Egyetem; ME: Miskolci Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola (ma NYE: Nyíregyházi Egyetem); OSZK: Országos Széchényi Könyvtár; PTE: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség